

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

सं. क्र.

७३२

REFBK-0000356

REFBK-0000356

जे. १४

डॉ. सोसायटी पुणे व श्रीमंत सयाजीराव महाराज
बडोदे यांनी बक्षिसें दिलेला व वऱ्हाड, नागपूर, बडोदे इ०
शाळाखात्यांतून बक्षिसाकरितां मंजूर झालेला निबंध,

वाचन.

polished arts have humanised mankind

ed the rude and calmed the boisterous mind.

Addison.

यादव शंकर वावीकर.

यांनी

अनेक ग्रंथांच्या आधारें लिहित .

द्वितीयावृत्ति.

(सर्व हक ग्रंथकर्त्यांनीं आपणाकडे ठेविले आहेत.)

सन १९०७

किंमत ५ आणे.

अभिप्राय.

* * पुस्तकाची भाषा शुद्ध व विचार गंभीर आहेत. सध्यांच्या काळीं वाचनाचा प्रसार फार होत आहे, अशा स्थितीत हें पुस्तक एक वेळ समग्र वाचणारांस ज्ञानप्राप्तीच्या कामीं याचा फार उपयोग होणार आहे. * * 'समर्थ'

* * सारांश, प्रस्तुतचा निबंध हा महत्वाचा असून रा. वावीकर चांगला वठविला आहे, ह्मणून प्रत्येकानें तो वाचून पहावा यांच्या हार्ती तो अवश्य द्यावा, अशी आह्मी शिफारस करतो. * * 'सयाजीविजय'

* विषय १० आहेत. चांगले आहे. विद्यार्थ्यांनीं अवश्य वाचून घ्यावे. * * 'बालबोध'

* यांत वाचन करेणें असावे याबद्दल फारच उत्तम सूचना देण्यांत येवटीं एकंदर महाराष्ट्र वाङ्मयाचे थोडक्यांत निरीक्षण आहे. हा निबंध प्रत्येक स्त्रीपुरुषानें वाचून मनन करून घ्यावे. * * 'सुधारक'

* रा. वावीकर यांनीं बरेच श्रम करून अनेक ग्रंथांच्या आधारेणें निबंध लिहिला असून तो वाचनीय आहे. * * सर्वत्र सुबोध भाषा व सरळ भाषा आढळून येते. * * 'सुबोधपत्रिका'

* यांत वाचन या विषयाचा सर्व दृष्टींनीं सुंदर विचार केला आणि अनेक विषयांवर मराठीत कोणकोणचीं पुस्तके वाचनीय आहेत त्यांचाही नामनिर्देश केला आहे. निबंधाची भाषा सुंदर असून ग्रंथकाराचें वाचनही बरेच विस्तृत दिसते. * *

'करमणक'

पुस्तकें मिळण्याचीं ठिकाणें—

मनोरंजन आफिसः—गिरगांव, मुंबई.

सरस्वतीमंदिर आफिसः—गिरगांव, मुंबई.

जगदीश्वर बुक डेपोः—माधवबाग, मुंबई.

ग्रंथकर्त्याकडेः—झाववाची वाडी, चाल नंबर ३८,
ठाकूरद्वार रोड, मुंबई.

प्रस्तावना.

वाचन हा विषय फार महत्वाचा असून या विषयावर स्वतंत्र व व्यापक निबंध लिहिला असतां, तो विद्यार्थ्यांस व सामान्य वाचकांस विशेष उपयुक्त होईल असें वाटल्यावरून, प्रस्तुत निबंध लिहिला आहे. वाचनाचें महत्व केवढें आहे, हें यांत सांगितलें असून जेणें- करून चांगली पुस्तके वाचण्याची लोकांस अभिरुचि लागेल असा प्रयत्न केला आहे. लहान मुलामुलींच्याही हातीं पडला असतां हा निबंध त्यांना समजावा, ह्मणून पुस्तकाची भाषा होतां होईल ती सुलभ घातली आहे.

घोंकीव उत्तरे तोंडपाठ ह्मणन दाखवितां आलीं किंवा नुसत्या परीक्षा पास झाल्या, ह्मणजे विद्या झाली असें नाहीं; तर खऱ्या विद्वत्तेची कसोटी कांहीं निराळी आहे. खरी विद्वत्ता प्राप्त होण्यास वाचनासारखें दुसरें उत्तम साधन नाहीं. वाचनानें मन सुसंस्कृत होतें, व विपुल माहिती मिळते इतकेंच नाहीं, तर त्या योगानें भाषाही चांगली अवगत होते. तुर्ही कोणतीही भाषा शिका-मग ती तुमची जन्मभाषा असो किंवा कोणतीही अन्य भाषा असो- वाचनावांचून तुमची तीत चांगलीशी गति व्हावयाची नाहीं. सारांश, वाचनापासून मनुष्यास उत्कृष्ट विचार उत्कृष्ट भाषेत व्यक्त करण्याची कला साध्य होते, फार तर काय, वाचन यास विद्येचें जीवन झटलें असतां अतिशयोक्ति होईल, असें आह्मांला वाटत नाहीं. हल्लींच्या शिक्षणपद्धतींत वाचनाची अभिरुचि उत्पन्न होत नाही, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय ! मुलांस वाचनाची आवड लहानपणीं लागली असतां, पुढें ती आपोआपच वृद्धिगत होते. येवढ्या- करितां शिक्षकांनीं किंवा आईबापांनीं चांगलीं चांगलीं पुस्तके

मुलांच्या हातीं पडतील, अशी व्यवस्था करावी. चांगली पुस्तके वाचण्याची संवय लागली ह्मणजे वाईट पुस्तकांकडे पुढें तीं हुंकून सुद्धां पहाणार नाहीत !

येथें शिक्षकांस एक सूचना करावीशी वाटते ती ही कीं,— शाळेंतील क्रमिक पुस्तकांतील विषय मुलांकडून पाठ करवून घेऊन किंवा त्यांतील प्रश्न वारंवार विचारून त्यांना विनचूक उत्तरे देतां आलीं, ह्मणजे शिक्षकांची इतिकर्तव्यता संपली, असा साधारण समज आहे. जो शिक्षक अशा रीतीनें मुलांकडून अभ्यास करून घेईल, व ज्याच्या हाताखालचीं मुलें परीक्षेंत पुष्कळ पास होतील तो शिक्षक चांगला, त्यास शिकविण्याची हातोटी चांगली साधली, असें ह्मणतात. परंतु हे ह्मणणें अगदीं चुकीचें आहे. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, घोकंपट्टीपलीकडे मुलांचें अध्ययन क्वचितच जातें. इतिहास, भूगोल, कविता, अन्वयार्थ, शब्दार्थ, व्याकरण वगैरे सर्व विषय मुलांस सुखोद्गत आले ह्मणजे अभ्यास चांगला झाला असें नव्हे, तर खऱ्या अभ्यासाची, खऱ्या शिक्षणाची दिशा निराळी आहे. क्रमिक पुस्तकांतील धडे मुलांस शिकविते वेळीं पुष्कळ माहिती सांगून तो विषय त्यांच्या मनांत चांगला ठसेल, तसेंच अभ्यास करण्यांत त्यांना आनंद व करमणूक वाटून त्यांची जिज्ञासा व विचारशक्ति वाढेल, त्यांच्या ठायीं विद्येविषयीं अभिरुचि उत्पन्न होईल, विषयाचें हृद्गत कळून ते स्वतंत्र विचार करूं लागतील, अशी व्यवस्था करावी. शिक्षकांस स्वतः विद्येची व वाचनाची अभिरुचि असल्याशिवाय त्यांना शिक्षणाचें काम चांगलेंसें करतां येईल, असें आह्मांस वाटत नाही. तसेंच शिक्षकांनीं खाजगी रीतीनें मुलें एकत्र करून त्यांना उत्तमोत्तम ग्रंथ समजावून देऊन जेणें- करून विद्यार्थ्यांस विद्येची अभिरुचि लागेल, अशी व्यवस्था करावी. अशु परंतु कोमल अशा मनास सन्मार्गास लावणें, त्यास सुशिक्षित

करणे ह्यासारखे दुसरे स्पृहणीय व पवित्र कर्तव्य असेल, असे आह्मांला वाटत नाही. इंग्लंडांत युनिव्हर्सिटी-एक्स्टेनशन नामक वरिष्ठ शिक्षण-प्रसाराच्या जशा सोयी आहेत, तशा इकडे झाल्यास फार चांगले होईल व तेणेकरून सामान्य लोकांत विद्येचा अधिक प्रसार होईल.

प्रस्तुत निबंध अनेक ग्रंथाधार घेऊन व्यापक रीतीने लिहिला आहे. यांत ज्या अनेक ग्रंथांतून आधार व उतारे घेतले आहेत त्याबद्दल ग्रंथकर्ता त्या ग्रंथकर्त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

हा माझा पहिलाच प्रयत्न असून वाचकांनी हंसक्षीर न्यायाने यांतील चांगला तेवढाच भाग घ्यावा आणि वाईट तेवढा टाकावा, अशी त्यांना सविनय प्रार्थना आहे.

ता. ५-११-१९००.

ग्रंथकर्ता.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

मे. डायरेक्टर साहेब मुंबई इलाखा यांजकडून पहिल्या आवृत्तीचे परीक्षण होऊन ज्या सूचना आल्या त्याप्रमाणे ही आवृत्ति दुरुस्त केली आहे. प्रसिद्ध ग्रंथकार आणि त्यांचे वाचन हा भाग थोडा वाढविला आहे. मराठी पुस्तके हा भाग मोठा असल्यामुळे आणि अलिकडे मराठी पुस्तकांत बरीच भर पडल्यामुळे तो सुव्यवस्थित आणि थोडक्यांत लिहिला आहे. या विषयास उपयुक्त होईल अशाच तऱ्हेचा आतां उपसंहार केला आहे. परिशिष्टांत उत्तमोत्तमच पुस्तके घातली आहेत. एकंदरीत पुस्तकाची मांडणी पूर्वीचीच कायम ठेविली आहे. तरुण विद्यार्थ्यांच्या हार्ती हें पुस्तक पडावे, त्यांच्याठायीं वाचनाभिरुचि उत्पन्न व्हावी हाच ग्रंथ कर्त्याचा प्रधान हेतु असून त्याकरितां पूर्वीपेक्षां इल्ली किंमत फारच कमी केली आहे.

मुंबई, ता. १-१-०७.

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
१. ज्ञानाची महती.	१-४
२. ज्ञानार्जनाची पांच साधने.	५-१५
३. ग्रंथ.	१६-२४
४. वाचनाची अभिरुचि.	२५-३२
५. वाचने कसे ?	३३-४२
६. प्रसिद्ध ग्रंथकार आणि त्यांचे वाचन.	४३-४८
७. स्मरणशक्ति व ती वाढवावी कशी.	४९-५६
८. वाङ्मय.	५७-७३
९. मराठी पुस्तके.	७४-९०
१०. उपसंहार.	९१-९६

वाचन.

ज्ञानाची महती.

भाग १ ला.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते—भगवद्गीता.

ज्ञानाचा मुख्य उद्देश हॅटला ह्मणजे सुखाची प्राप्ति व दुःखाचा परिहार करणे हा असून, याचकरितां सर्व मनुष्यप्राणी जगांत एकसारखे खपत असलेले आपण पहातो. मनुष्य सुशिक्षित असो वा अशिक्षित असो; तरुण असो वा वृद्ध असो; त्यास जेवढें ह्मणून सुख मिळेल, तेवढें पाहिजे असतें. सुखाची व्याख्या ही निरनिराळ्या मनुष्याच्या कल्पनेप्रमाणें निरनिराळी असते. एकास अमुक एका गोष्टींत सुख वाटत असतें, तर त्याच गोष्टीविषयी दुसरा अगदीं उदासीन असतो. इतकेंच नाही तर त्याला ती गोष्ट दुःखप्रद होते. कोणास गांड खाण्यापासून, कोणास मद्यदि अमली पदार्थांच्या सेवनापासून, कोणास उत्तम वस्त्रांपासून तर कोणास अलंकारापासून सुख होत असतें. कवडी कवडीचा संचय करण्यांतच कृपणास मोठी धन्यता वाटते ! परंतु त्याच्या उलट परोपकारी गृहस्थाची वृत्ति असते. परोपकारार्थ आपल्या द्रव्याचा व्यय करण्यांत त्याला मोठें भूषण वाटतें. सारांश, सुखाची कल्पना ही केवळ मानसिक असून ज्या त्या मनुष्याच्या बुद्धीप्रमाणें ती आकुंचित अथवा विस्तृत असते. मनुष्यास जसजसे अधिक ज्ञान होत जातें, तसतशी त्याची कल्पना उदात्त होत जाऊन 'आत्मवत् सर्वभूतानि' या तत्त्वास अनुसरून मनुष्यमात्रांस तो आपणाप्रमाणें मानूं लागतो.

मोत्यांची किंमत त्यांच्या पाण्यावर अवलंबून असते, जें मोतीं रुपया दोन रुपयांस मिळतें, तेंच पाणीदार असलें कीं, त्याची किंमत दसपट, वीसपट वाढते ! त्याचप्रमाणें मनुष्याचें आहे. मनुष्याची किंमतही त्याच्या ज्ञानावर आहे. कित्येक विद्यार्जन करून ज्ञान संपादन करीत नाहीत, यामुळें जगांत त्यांची किंमतही फारशी वाढत नाही. परंतु कित्येक अगाध ज्ञान मिळवून श्रेष्ठता पावतात. लोकांस त्यांचा अभिमान वाटून ते त्यांचे एकसारखे गुणानुवाद गातात. पुष्कळ लोक त्यांच्या धोरणानें वागतात; त्यांचीं भाषणें ऐकण्यास फार आतुर असतात. ते गत झाल्यास सर्व लोक दुःखानें विव्हल होतात ! त्यांचीं स्मारकें करितात. परंतु दुसरे कित्येक लोक—अशांची संख्या हजारांनीं किंवा लाखांनीं असावयाची—केव्हां जन्मतात, कोठें रहातात, व केव्हां मरतात, याची कधीं कोणी विचारपूससुद्धां करीत नाही ! याचें कारण हेंच कीं, नुसत्या मनुष्याची मुळींच किंमत नसून त्याच्या ज्ञानाची किंमत असते पशूकोटींत मोजतां येतील इतके कित्येक लोक ज्ञानशून्य असतात व कित्येक देवकोटींत शोभतील येवढी त्यांची योग्यता असते. कित्येक ज्ञानपर्वताच्या शिखरीं पोहोचतात व कित्येक अज्ञान पंकांत तसेच लोळत पडतात.

अहार, निद्रा इत्यादि विकार जसे मनुष्यास असतात, तसेच पशूंसहि असतात. पशूपेक्षां मनुष्यास ज्ञानच कायतें अधिक असतें. पशुपक्ष्यांना परमेश्वरानें उपजत बुद्धि दिली आहे. तिच्या योगानें त्यांना आपणांपुरतें ज्ञान असतें. अहार, निद्रा, भय इत्यादि विकार त्यांना कळत असून ते तेवढ्यापुरती तरतूद करितात. परंतु त्यापलीकडे त्यांना ज्ञान नसतें. जग हें काय आहे; त्यांतिल वस्तुसंग्रह किती उपयुक्त आहे; ज्ञातभाडार केवढें प्रचंड आहे; मागल्या

कालचे लोक कसे होते; वगैरे गोष्टींचें त्यांना कधींच ज्ञान होत नाहीं. परंतु परमेश्वरानें मनुष्याला बुद्धि नामक जी अमोल देणगी दिली आहे, तिच्या योगानें त्यास वरील गोष्टी समजतात इतकेंच नाहीं, तर यांहीपेक्षा अज्ञात व दुर्बोद्ध अशा अनेक गोष्टींचें ज्ञान करून घेतां येतें. परमेश्वराच्या खालोखाल मनुष्याची योग्यता मानली जात आहे, त्याचें कारण फक्त त्याची बुद्धिच होय.

ज्ञान हें विद्याध्ययनापासून मिळतें व विद्याध्ययनापासून जे अनेक फायदे होतात, त्यांचें लॉर्ड बेकन यानें फार उत्तम रीतीनें वर्णन केलें आहे. तो म्हणतो की, “ विद्याध्ययनापासून मनाला आनंद होतो, भाषणाला शोभा येते व बुद्धिही वाढते. एकांतवासांत व निवांतस्थलीं असतां मनाची करमणूक करण्याला विद्या हेंच मुख्य साधन होय. आपलें संभाषण खुलवून देण्याला विद्या ही फार उपयोगी पडते. तसेंच एकाद्या कामाचा विचार करून त्याची जेथल्या तेथें व्यवस्था करितां येण्याला तिचा फार उपयोग होतो.”

विद्याध्ययनानें स्वाभाविक गुण पक्क होतात आणि अनुभवानें विद्याध्ययन पक्क होतें. कारण आंगची बुद्धि ही आपोआप उगवलेल्या झाडांप्रमाणें आहे. त्या झाडाची खच्ची केल्यानें तें जसें जोमदार होतें, तसें आंगच्या बुद्धीवर विद्येचें कलम केल्यानें तीही बळकट होते. कावेबाज लोक विद्येचा धिक्कार करितात; साधेभोळे लोक तिचें कौतुक करितात व शहाणे लोक तिचा उपयोग करितात.”

सोनें जमिनींत मारितीत सांपडतें. परंतु तें शोधून काढण्यांस पुष्कळ परिश्रम करावे लागत असून खर्चही बराच येतो. जमीन जरी चांगली सुपीक असली, तरी तींत चांगलें पीक येण्यास तिची पुष्कळ मशागत करावी लागते, तरच तिचा उपयोग होतो. नुसता छानदार संगमरवरी दगड असून पुतळा बनत नाहीं. तर पुतळा

बनविण्यास तो दंगड मोठ्या कुशलतेनें कोरून काढला पाहिजे. त्याचप्रमाणें नुसती बुद्धि उत्तम असली तरी तिचा काय उपयोग? तिजवर विद्येचा संस्कार झाला तरच विद्वत्ता प्राप्त होते. ज्ञान हें एकदम मिळत नसतें. मधमाशी ज्याप्रमाणें महत्प्रयासानें थोडा थोडा मध गोळा करिते, त्याप्रमाणें तें सदैव थोडें थोडें संपादन करित गेलें पाहिजे. तें एक दोन दिवसांत मिळत नसतें, तर तें मिळविण्यास वर्षानुवर्षे श्रम करावे लागतात. ज्याचें ज्ञान त्याला; त्याची एकाद्या वस्तूप्रमाणें. अदलाबदल किंवा देवघेव करतां येत नाही. तसेंच स्वतः परिश्रम केल्याखेरीज तें कधीही मिळत नाही. अशी स्थिति आहे, ह्मणूनच ज्ञानाची किंमत विशेष आहे. व त्याकरितां मनुष्यकोटी एवढी खटपट करित आहे.

सिंह, व्याघ्र इत्यादि हिंस्र पशूंंस. मनुष्यानें अगदीं अंकित करून टाकिलें आहे. हत्ती, घोडे, उंट इत्यादि पशूंना तो गुलामांप्रमाणें आपल्या कार्मीं राववून घेत आहे. जमिनीची लागवड करून तींतून आपल्या चरितार्थाकरितां धान्य फळफळावळ निर्माण करित आहे. खार्णांतून मौल्यवान् धातु, दंगड इत्यादि अनेक पदार्थ शोधून काढून तो आपल्या गरजा भागवीत आहे. तसेंच हिरे, माणकें इत्यादि रत्नें काढून तो आपलें शरीर सुशोभित करित आहे. ग्रंथ लिहून क्षणार्धांत नष्ट होणारि विचार अमर करून ठेवित आहे. वायु, प्रकाश, ध्वनि या तत्त्वांपासून सुद्धां तो काम करून घेत आहे. विद्युत्, वाफ, ग्यास इत्यादि शक्ति शोधून काढून त्यांच्या साहाय्यानें अनेक उपयुक्त कामें करून घेत आहे. आकाशाच्या पोकळींत, पृथ्वीच्या पाठीवर किंवा पोटांत काय आहे, याविषयीं त्यानें बरीच माहिती मिळविली आहे व अधिक माहिती मिळविण्याची खटपट चालू आहे. या व इतर अनेक गोष्टी त्यास साध्य झाल्या आहेत, याचें मुख्य कारण काय?—तर ज्ञान.

भाग २ रा.

ज्ञानार्जनाचीं पांच साधनें.

विद्यार्थ्यानें या पांच साधनांच्या द्वारे ज्ञानार्जनाचा प्रयत्न केला असतां वाचनापासून मिळणाऱ्या ज्ञानाची फळ प्राप्ति अधिक होणार आहे. ज्ञान मिळविण्याचीं एकंदर पांच साधनें असून त्या पैकींच वाचन हें एक साधन होय. वाचनविषयीं लिहावयाचें ह्मणजे तदितर जीं ज्ञानार्जनाचीं चार साधनें आहेत, त्यांविषयीं प्रथम थोडेंसें सांगणें अवश्य आहे. ह्मणजे 'वाचन' हें किती सुलभ व उत्तम साधन आहे, हें वाचकांस सहज कळून येईल. शिवाय एकाच वेळीं दुसऱ्या सर्व साधनांचा नेहमीं उपयोग करून घेत गेल्यानें वाचकांचा विशेष फायदा होईल. (१) अवलोकन (२) संवाद, (३) वाचन, (४) भाषण आणि (५) मनन हीं ज्ञानार्जनाचीं पांच साधनें होत. आणि या पांच साधनांच्याद्वारे ज्ञान मिळविण्याचा सतत प्रयत्न केला पाहिजे.

१. अवलोकन—आपण स्वतःविषयीं, दुसऱ्याविषयीं किंवा जगांतील कोणत्याहि गोष्टीविषयीं जें मनःपूर्वक व बारीक रीतीनें निरीक्षण करतो, त्यास अवलोकन असें ह्मणतात. अवलोकन करण्याची संवय सर्वास असते असें नाही. सर्व मनुष्ये रात्रंदिवस एकसारखे कांहीं तरी व्यवहार करीत असतात. परंतु आपण काय करीत आहों, कशाकरितां करीत आहों, त्यापासून काय परिणाम होईल, हें असेच कां करावें, किंवा कां करूं नये, असे अनेक प्रश्न मनांत आणून आपल्या डोळ्यांपुढें ज्या गोष्टी घडत आहेत, त्यांकडे विचारपूर्वक व शोधक दृष्टीनें पहाणारे असे फारच थोडे लोक असतात.

पुष्कळ लोक डोळ्यांनीं पहातात. परंतु नुसत्या पहाण्यापलीकडे किंवा काम करण्यापलीकडे ते मुळींच विचार करीत नसतात. अशा लोकांस अंतर्दृष्टि ह्मणजे काय हें जन्मांतही कळत नाहीं. बाह्य दृष्टीपेक्षां अंतर्दृष्टीची किंमत विशेष असून तीपासून मनुष्याला यथार्थ व पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होतें. मोठे मोठे कवि, ग्रंथकार, मुत्सदी, तत्वज्ञानी, धर्मसंस्थापक यांना अंतर्दृष्टि विशेष असते; आणि ह्मणूनच सामान्य जनापेक्षां त्यांना विशेष ज्ञान असतें व समाजावर त्यांचें विशेष तेज पडतें.

सृष्टि ही शिक्षणाची मोठी शाळा आहे. या शाळेंत मनुष्यास जें शिक्षण मिळतें, तें प्रत्यक्ष व अनुभविक असून मोठमोठ्या पाठशाळेंत मिळालेलें शिक्षण त्यापुढें रद्द होय. मोठ मोठे कवि, ग्रंथकार, योद्धे, राजकारणपटु व व्यवहारपटु लोक याच शाळेंत अधिक शिकत आहेत; अवलोकनास आद्यस्थान द्यावयाचें याचें कारण हें कीं, प्रत्यक्ष वस्तु पाहून व स्वतः विचार करून मनुष्य यथें ज्ञान संपादन करतो. तें मिळविण्यांत स्वतः परिश्रम केल्यानें त्याची बुद्धि तीव्र होते व त्याला स्वतंत्र विचार करण्याची हळूहळू संवय लागते. दुसऱ्याचें उच्छिष्ट ज्ञान संपादन करण्यांत बुद्धीस घर्षण घडत नसल्यामुळें ती फारशी विकासही पावत नाहीं. अवलोकन हें सर्व काळीं व सर्व स्थळीं करितां येण्यासारखें असल्यामुळें त्यापासून सहज पुष्कळ काम करून घेतां येते.

अवलोकन करण्याची संवय मुलांना लहानपणापासून लागावी, हाच अवलोकनशिक्षणपद्धतीचा मुख्य हेतु होय. अवलोकनाची संवय लहानपणापासून लाविली ह्मणजे पुढें ती आपोआप वृद्धिगत होते. मुलें लहानपणीं फार जिज्ञासु असतात. कोणतीही गोष्ट पाहिली किंवा ऐकिली ह्मणजे तीं तिजविषयीं साहजिक अनेक प्रश्न विचार-

तात. अशा वेळीं त्यांच्या शोधक बुद्धीस योग्य वळण देऊन त्यांना अवलोकनाची संवय लावावी. अवलोकनाची संवय लागली ह्मणजे जगांतील ज्ञानभांडार अंशतः तरी त्यांना खुलें झालें असें. समजावें. कवि किंवा कादंबरीकार हे ज्या गोष्टी पहातात, त्यांपासून ते साधारण मनुष्योपेक्षां अधिक ज्ञान संपादन करून घेतात. त्यांतील तत्वे शोधून काढतात. आणि त्याचमुळे त्यांचे ग्रंथ एवढे हृदयंगम व बोधप्रद होतात. अंग्ल कविवर्य शेक्स्पियर यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, “अवलोकनशाक्त ही एक दिव्यदृष्टि होय. ती ज्याला असेल त्याला दगडाधोंड्यांत, झाडापाल्यांत, प्रत्येक वस्तूमध्ये कांहीं कांहीं दुसऱ्याला दिसत नाहीं, ऐकूं येत नाहीं, किंवा समजत नाहीं, असें दिसतें.” पण तें कोणाला? जो लक्ष्यपूर्वक अवलोकन करील त्याला. ज्याला अवलोकन ह्मणजे काय हें जन्मांतही ठाऊक नाहीं, अशाला पदार्थसंग्रहालयांत किंवा नंदनवनांत जरी नेऊन ठेविलें, तरी तो बापडा तेथें काय अधिक शिकणार आहे !

झाडावरून फळें पडतांना पूर्वीं अनेक लोकांनीं पाहिलीं. त्यांत कोणासही विशेष कांहीं वाटलें नाहीं. परंतु असेंच फळ पडतांना सर आयझाक न्यूटन यानें पाहिलें, तेव्हां त्यानें गुरुत्वाकर्षणाचा महत्वाचा नियम शोधून काढला ! चुलीवर पदार्थ शिजत असतांना वाफेनें भांड्यावरील झांकण हालतें, ही गोष्ट दररोज पुष्कळांच्या पहाण्यांत आली होती. परंतु त्यावरून वाफेच्या यंत्राचा शोध लावून मनुष्यप्राण्यांच्या सुखांत भर घालण्याचें श्रेय जेम्स वॉट यानें घेतलें. गाईच्या अंचळावरील देवी पाहून डाक्टर जेनर यानें गोस्तन देवीचा शोध लाविला ! अशा रीतीनें लहानसहान गोष्टींवरून मोठमोठे शोध लागले, हें कशाचें फळ ? अर्थात् अवलोकनाचें !

२. संवाद—ज्ञानानें जे आपल्या बरोवरीचे किंवा आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ असतात, अशा लोकांशीं एकाद्या विषयावर बोललें असतांना दोन फायदे होतात. [१] आपलीं मतें चुकीचीं आहेत किंवा बरोबर आहेत, हें कसोटीस लावून पहातां येतें. (२) आणि आपणांस अधिक ज्ञान प्राप्त होतें. आपल्या प्राचीन ग्रंथांत ठिकठिकाणीं गुरुविषयीं विशेष वर्णन लिहिलेलें आढळून येतें. गुरु हे जिवंत विचारांचें भांडार होत. विद्यार्थ्यांची ग्राहकशक्ति पाहून किंवा त्यांच्या विचारांची मजल कोठवर जात आहे, हें पाहून ते उपदेश करतात. मनुष्यमात्रांस अगदीं एकाच लांबीरुंदीचे कपडे घालूं ह्मंटल्यास तें ह्मणणें अगदीं हास्यास्पद होईल इतकेंच नाही, तर तसें करणेंहीं अशक्य होईल. त्याचप्रमाणें सब्दोधाचें आहे. मनुष्याचा अधिकार पाहून त्याप्रमाणें त्यास बांध केला पाहिजे. पाठ सांगतेवेळीं गुरु प्रथम आपल्या शिष्याच्या शंकांचें समाधान करतो, व नंतर त्यास पाठ चांगल्या रीतीनें समजावून सांगतो. यामुळें विद्यार्थ्यांचें शिक्षण अगदीं पायाशुद्ध होतें. लहानपणीं गुरुमुखाची फार आवश्यकता असते. गुरुमुखाशिवाय कोणत्याही विषयांत प्रवेश होणें अगदीं अशक्य होय.

प्राचीनकाळीं गुरुस अतिशय मान मिळत असे. याचें कारण हे कीं, पूर्वीं ग्रंथ फार दुर्मिळ असल्यामुळें विद्वान् लोकांस ते पाठ करावे लागत असत. हल्लीं प्रमाणें तेव्हां ग्रंथलेखनाची प्रवृत्ति नसल्यामुळें नवीन सुचलेले विचार विद्वान् लोक तोंडींच एकमेकांस कळवीत असत. अशा रीतीनें सर्व ज्ञानभांडार तोंडींच असल्यामुळें तें शिकण्यास गुरुचीच आवश्यकता असून गुरुशिष्यपरंपरेनें तें अस्तित्वांत रहात असे. उदाहरणार्थ, वेद हे जगांतिल आद्य धर्मग्रंथ असून ते आज शेंकडोंवषें केवळ ब्राह्मणांच्या जिह्वांनीं

होते.* गुरुशिष्यपरंपरेमुळेच ते अस्तित्वांत राहिले आहेत. उपनिषद् ग्रंथ गुरुशिष्यसंवादरूपाने लिहिलेले आहेत. ग्रीक तत्त्ववेत्ता साक्रेटीस हा संवादरूपाने आपल्या शिष्यवर्गांस बोध करित असे. यावरून गुरुशिष्यसंवादाचे पूर्वी केवढे महत्व होते, याची साक्ष आज सहज पटत आहे.

अलीकडे छापण्याची कला निघाल्यापासून ग्रंथांची समृद्धि झाली असून गोरगरिवांससुद्धां ग्रंथ सुलभ झाले आहेत. परंतु त्यामुळे आतां गुरुमुखाची गरज राहिली नाही, असें मुळींच नाही. विद्यार्थ्यांस शंका आली की, तिची निवृत्ति करण्यास व विवेचन करून विषय समजावून सांगण्यास गुरुची आवश्यकता आहेच. एकाद्या किंर झाडीच्या भयाण जंगलांतून आपणास प्रवास करणे असून कांहीं वेळपर्यंत वाट चालल्यावर आपण भांबावलों आणि कोणीकडे जावें हें आपणास सुचेनासें झालें, ह्मणजे आपली काय स्थिति होईल ? अशा वेळीं आपणास जर कोणी वाटाड्या भेटला आणि त्यानें उत्तम व सुलभ मार्गानें आपणास त्या जंगलांतून बाहेर काढिलें, तर आपणास केवढा आनंद होईल बरे ! त्या वाटाड्याचे उपकार आपण कधींही विसरणार नाही ! तद्वत्च गुरुचें होय. ते जगांतील खाचखळगे वगैरे अनेक अडचणी आपणांस दाखवितात आणि आपणांस ज्ञान देऊन सन्मार्गास लावतात.

जे आपले समवयस्क व सहाध्यायी सहृदयमित्र असतील, त्यांशीं वादविवाद केल्यानें कधींकधीं आपली शंकानिवृत्ति होऊन आपणास त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ होतो. त्यांचे विचार आपणास कळतात व त्यांनाही आपल्या ज्ञानाचा फायदा मिळतो. आपले विचार नेहमीं खरे आणि बरोबरच असतात असें नाही. मित्रांबरोबर

* यामुळेच ब्राह्मणांस वेदमूर्ति ह्मणण्याचा प्रघात पडला असावा असें दिसते.

त्यांविषयीं ऊहापोह केल्यानें त्या विचारांत सत्य भाग किती आणि असत्य किती, हें तेव्हांच कळून येतें. 'वादि वादे जायते सत्वबोधः' ही ह्यण सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

अवलोकनांत किंवा ग्रंथवाचनांत आपणास ज्या शंका येतात, त्यांचें निरसन गुरूशीं किंवा मित्रांशीं संवाद केल्यानें तेव्हांच होतें. कोणत्याहि विषयासंबंधानें आपण विचार करीत असतांना आपणांस अनेक शंका येतात व आपलें मन अगदीं गोंधळून जातें. एखाद्या प्रचंड खडकाप्रमाणें त्या आपणांस दुर्गम वाटून आपले सर्व विचार ठिकच्याठिकाणीं लुटपुटतात. आपली मति कुंठित होते. अशा स्थितींत आपणापेक्षां ज्ञानानें जो श्रेष्ठ अशा मनुष्याजवळ जाऊन त्यास आपले विचार कळवून त्याजकडून संशयनिवृत्ति करून घेतल्याशिवाय गत्यंतर नाही. याकरितां संवादाचें महत्व विशेष आहे.

३. वाचनः—गुरूचा समागम होऊन त्याशीं संवाद करण्यास सर्वासि मिळतें असें नाही. आणि कदाचित् असा दुर्मिळ योग घडून आला तरी तो फार दिवस टिकत नाही. दैववशात् आपणांस चांगले व हुषार मित्र मिळाले तरी आपली व त्यांची मैत्री नेहमीं कायम राहिल; ते व आपण निरंतर एके ठिकाणींच राहूं; असें कोणीही सांगू शकणार नाही. जशी स्थिती प्राप्त होईल त्याप्रमाणें मनुष्यास रहाणें भाग पडतें. याकरितां सर्व स्थळीं सर्व प्रसंगीं उपयोगी पडणारें असें ज्ञानाचें उत्तम साधन ह्याटलें ह्यणजे वाचन होय. मनुष्य श्रीमंत असो वा दरिद्री असो, तो राजवाड्यांत राहो किंवा भिकाऱ्या झोंपडींत राहो, त्यास मित्र असोत वा नसोत, तो आपल्या वैभवशिखरीं असो किंवा दुःखानें त्याचें काळीज होरपळून गेलें असो; त्यास वाचनासारखें मनोरंजक आणि ज्ञानप्राप्तीचें सुलभ असें दुसरें साधन नाही.

ज्या गांवांत आपण रहात असूं, तेथील विद्वान् लोकांशीं परिचय करून, त्यांपासून आपणांस ज्ञान संपादन करून घेतां येईल. परंतु त्या गांवाशिवाय अन्य गांवीं व अन्य देशीं जें विद्वान् लोक रहात असतील त्यांचा व आपला परिचय कसा होणार ? तसेंच आपले चार पांच मित्र खेरीज करून इतरांशीं वादविवाद करण्यास आपणांस कसें सांपडणार ? परंतु वाचनाच्या योगानें आपणांस दूर दूरच्या लोकांशीं, आधुनिक व प्राचीन विद्वान् मंडळीशीं सहज परिचय करून घेतां येतो. त्यांच्या उपदेशामृताचा यथेच्छ लाभ घेतां येतो.

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका ह्या देशांतील, तसेंच आपल्या देशांत दूर प्रदेशां राहणाऱ्या ज्ञानसंपन्न मनुष्याच्या ज्ञानाचा फायदा आपणांस बसल्या ठिकाणीं करून घेतां येतो. त्याकरितां आपणांस फिरावें लागत नाही किंवा देशान्तर करावें लागत नाही. तसेंच जे विद्वान् लोक जगांत पूर्वकाळीं होऊन गेले व विचाररूपानेंच आज जगांत ह्यात आहेत, अशा लोकांच्या ज्ञानाचा फायदा आपणांस वाचनाच्या योगानें सहज करून घेतां येतो. होमर, व्हर्जिल, शेक्सपियर, कालिदास या अलौकिकबुद्धीच्या पुरुषश्रेष्ठांस हें जग सोडून कित्येक शतके झालीं. त्यांचीं मृतशरीरे मातीशीं मिळून गेलीं, तरी ते विचाररूपानें जिवंत असून आपणांबरोबर बोलण्यास, हंसण्यास, आपणांस उपदेश करण्यास सदा तत्पर आहेत. त्यांनीं आपले उत्तमोत्तम विचार आपल्या ग्रंथांत लिहून ठेविले आहेत. मात्र आपण त्यांचे ग्रंथ वाचले ह्याणजे झालें.

पूर्वीं ग्रंथ फार दुर्मिळ असत. मोठमोठ्या ग्रंथसंग्रहालयांतील दोनशें अडीचशेंपेक्षां क्वचित् अधिक ग्रंथ असत. सर्व ग्रंथ हातानें लिहून काढावे लागत असल्यामुळे, ग्रंथ पहाण्यास सुद्धां मिळत नसत. आणि याकरितां ते समग्र पाठ करावें लागत असत. अशी स्थिति असल्या-

मुळें गुरुमुख व संवाद हीं त्या काळीं ज्ञान मिळविण्याची मुख्य दोन साधनें असून त्यांची योग्यता सर्वत्र विशेष समजली जात असे; परंतु गाटेनवर्ग यानें छापण्याच्या कलेचा शोध लाविल्यापासून पूर्वीची सर्व स्थिति बदलली. जे ग्रंथ पूर्वी पहाण्यास सुद्धां मिळत नसत, ते अति स्वल्प किंमतींत सर्वासि मिळूं लागले. नवीन ग्रंथ छापून भराभर निघूं लागले. यामुळें वाचनाची अभिरुचि वाढून वाचन हें ज्ञानप्राप्त करून घेण्याचें मुख्य साधन झालें. ज्ञानसंपन्न लोकांत वाचनाची अभिरुचि वाढली. वाचन हा विषय फार मोठा असल्यामुळें व याच विषयाचें या निबंधांत विवेचन करावयाचें असल्यामुळें, या विषयांतर्गत सर्व गोष्टींचें यथानुक्रमें, विवेचन होईल. प्रस्तुत आपणास ज्ञानाचें जें चवथें साधन भाषण, त्याकडे वळलें पाहिजे.

४. भाषण अथवा व्याख्यान:—एकच मनुष्य ह्यणेल की, मी वनस्पतिशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, पश्चादिप्राणीशास्त्र, रसायनशास्त्र, खगोलशास्त्र इत्यादि अनेक शास्त्रें शिकेन, तर तें त्याचें ह्यणणें अगदीं वेडेपणाचें होईल. जगांतील ज्ञानसंचय इतका वाढला आहे कीं, फक्त एकच शास्त्र घेऊन त्याचा अभ्यास करण्यास वर्षानुवर्षे घालवावीं लागतात, तेव्हां कोठें त्या शास्त्रांत प्रविणता प्राप्त होते. नंतर पुढें त्या शास्त्रासंबंधीं नवीन ग्रंथ लिहिण्याइतकी किंवा नवीन शोध करण्याइतकी विद्या अंगीं येते. असे जे ज्ञानसंपन्न लोक असतात, ते आपल्या आवडत्या विषयासंबंधानें व्याख्यान देतात.* त्या शास्त्रसंबंधानें प्राचीन किंवा अर्वाचीन

* आपण यथेष्ट जेवणें । उरलें अन्न तें वाटणें ।

परंतु वायां दवडणें । हा धर्म नव्हे ।

तैसें ज्ञानीं तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जगासी सांगावें ।

तरतें बुडों न घावें । बुडत्यासी ।

रामदास.

ग्रंथकारांची मते चुकीची दिसल्यास किंवा त्या शास्त्राविषयी नवीन शोध लाविले असल्यास ते जनसमूहापुढे मांडण्यास भाषणासारखे दुसरे उत्तम साधन नाही. कधी कधी अशा भाषणास उत्तरादाखल दुसरी भाषणे होतात. आणि मग वर्तमानपत्रांत वादविवाद चालू होऊन काहीं काळाने सत्य तेवढ्या गोष्टी लोकांस कळतात; आणि पुढे पुस्तकरूपाने त्यांना कायमचे स्वरूप मिळते.

कोणताही एकादा विषय घेऊन त्यावर काहीं लोक आपल्या मंडळीमध्ये व्याख्याने देतात. लहान लहान व उपयुक्त विषय घेऊन शिक्षक विद्यार्थ्यांस भाषणद्वारा त्या विषयासंबंधी माहिती करून देतात. धर्मोपदेशक भाषणद्वारा धर्मोपदेश करतात. कोणी एखादे सुरम्य स्थळ पाहिले असता किंवा कोणी अन्य देशांत जाऊन तिकडील लोकांच्या चालीरीती पाहून आला असता त्या मनुष्याची व्याख्याने होतात व त्यापासून श्रोतृवृंदास अनायासे पुष्कळ माहिती मिळते. भाषणाची प्रवृत्ति जरी पूर्वापार चालत आली आहे, तरी अलीकडे तिला बरेच प्रोत्साहन मिळाले आहे. भाषणाच्या शेवटी व्याख्यात्यास प्रश्न विचारून शंका-निवृत्ति करण्याची चाल पाश्चात्य देशांत आहे. तीपासून विशेष फायदा होतो. कारण, श्रोतृसमाजापैकी कोणास काहीं शंका असल्यास अथवा व्याख्यात्यापासून कोणास काहीं विशेष माहिती पाहिजे असल्यास, ती त्यास तेव्हांच सहज मिळविता येते.

जनसमूहांच्या मनांत कोणतीही गोष्ट भरवून देण्यास व तीसंबंधाने लोकांत चळवळ सुरू करण्यास व्याख्यानासारखे अन्य साधन नाही. डिमोस्थेनिस व सिसरो या प्राचीन महात्म्यांनी आपल्या अलौकिक वाणीने ग्रीक व रोमन राष्ट्रांस अगदीं हालवून सोडले, लोकांस जागृत करून त्यांच्या अंगांत वीरश्री उत्पन्न केली. हिंदु-

स्थानचा पंहुला गव्हर्नर जनरल वारन हेस्टिंग्स याची पार्लमेंत सभेंत चौकशी चालू असतांना एडमंड बर्क यानें अस्खलित व आवेशयुक्त भाषण केलें तें ऐकून खुद्द वारन हेस्टिंग्स याच्या डोळ्यांत अश्रुबिंदु आले ! सर्व सभा अगदीं थक झाली, व बर्क सांगतों तें शब्दशः खरें आहे, असें सर्वास वाटलें. केवढा हा भाषणाचा प्रताप ! फ्रान्स देशांत राज्यक्रांति होण्याचीं चिन्हे दिसूं लागलीं, तेव्हां सर्व युरोपखंडांत विद्वान व राज्यधोरणी मंडळांत मोठी चर्चा होऊन विलक्षण चळवळ झाली. ती बर्क यास न आवडून तिच्या विरुद्ध त्यानें पार्लमेंतांत मोठ्या आवेशाचीं भाषणें केलीं परंतु भाषणाचा प्रभाव नियमित स्थळीं व नियमित प्रेशकांवरच कायतो पडणार व तो त्या प्रसंगाच्या मानानें अगदीं अल्प आहे, असें त्यास कळून आलें, तेव्हां त्यानें लागलीच अक्षरजननी उचलली व असा उत्कृष्ट निबंध लिहिला कीं, त्याचा प्रसार सर्व युरोपखंडभर होऊन तेणेंकरून राज्यक्रांतीची लाट जी सर्व राष्ट्रांवर लवकरच उसळणार होती, ती ठिकच्याठिकाणी विराम पावली व्होल्टेर आणि रासो या फ्रेंच ग्रंथकारांच्या लिहिण्याचा एवढा प्रभाव झाला कीं, सर्व राष्ट्र क्षुब्ध होऊन फ्रान्सांत राज्यक्रांति झाली. व्होल्टेर याच्या लेखणीचा प्रभाव एवढा मोठा होता कीं, जर्मन बादशहा फ्रेडरिक धी फ्रेट हा त्याशीं मैत्री करून असे, यावरून वक्तृत्वापेक्षां प्रसंगविशेषीं लेखनाचा प्रभाव फार मोठा आहे, हें उघड आहे.

५ मननः—पचनशक्तिच जर अंगांत नाहीं तर पौष्टिक पदार्थ खाण्यापासून काय उपयोग ? ती अंगीं असलीं ह्मणजे पौष्टिक पदार्थ पचवून त्यांतील सत्य आपलेसें करून टाकतां येतें. तसेंच दुसऱ्याचें विचार आपलेसें करून टाकण्यास ते अगोदर ऐकिले पाहिजेत किंवा वाचले पाहिजेत, नंतर त्यांविषयीं मनन केलें पाहिजे, ह्मणजे

ते विचार अगदीं आपलेसें होतात. नुसते अवलोकन करून, वाचून, व्याख्यान ऐकून किंवा वादविवाद करून कधीही भागावयाचे नाही. तीं ध्यानांत राहण्यास किंवा त्यांतील सत्यासत्य समजण्यास आपणांस त्यांविशीं विचार केल्या पाहिजे; तरच तीं आपल्या मनांत उतरतील, ध्यानांत राहतील; नाहीतर हजारों व्याख्याने ऐकिलीं किंवा भारेच्याभारे पुस्तके वाचलीं तरी त्यांपासून काढीएवढाही उपयोग होणार नाही.

कोणत्याही गोष्टींचा आपण जोपर्यंत विचार करीत नाही, तोपर्यंत त्या आपणास कळत नाहीत. परंतु एकदां विचार करूं लागलों कीं, त्या गोष्टी सहज कळून येतात. तसेंच ज्या गोष्टी दुर्वोध वाटून आपले विचार कुंठित होतात, त्यांचाही विचाराच्या साहाय्याने उलगडा होतो. बैलाची मान, घोड्याची छाती, लोहारांचा हात, तालीमबाजाचे शरीर, हीं सहवासाने, अथवा संवयीने जशीं घट्ट होतात, तशी विचार करून करून विचारशक्ति वृद्धिगत होते.

जगांत अनेक धर्म, अनेक पंथ, अनेक मते प्रचलित आहेत, तसेंच सत्य आणि असत्य यांची अगदीं मिसळ झाली आहे. त्यांतून आपणांस सत्य शोधून काढून सत्यावलंबन करावयाचे आहे. तरी आपणांस आपली विचारशक्ति वाढविली पाहिजे. विचारशक्ति ही दिव्यज्योति असून इच्या साहाय्याने सत्य काय, असत्य काय, हे आपणांस कळूं लागते. अवलोकन करण्यांत, वाचनांत, किंवा वादविवाद करण्यांत आपण जेवढा वेळ घालवितों तेवढाच वेळ आपण त्या गोष्टींचे मनन करण्यांत घालविण्याचा क्रम ठेविला, तर जें ज्ञान किंवा जो अनुभव मिळण्यास इच्छा न वर्षेच्यावर्षे लागतात, ते आपणांस फारच थोड्या काळांत साध्य करून घेतां येईल.

भाग ३ रा.

ग्रंथ.

जेणें धारिष्ट चढे । जेणें परोपकार घडे ।
जेणें विषयवासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ ॥
जेणें होय उपरती । अवगुण अवघे पालटती ।
जेणें चुके अधोगति । त्या नांव ग्रंथ ॥

रामदास.

प्रसिद्ध रोमन वक्ता सिसरो यानें लेखनकलेविषयीं एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, 'लेखनकला जर नसती तर, मूळांर्भी जी जगाची स्थिति होती, तिजपेक्षां पुढें पाऊल पडतें ना. हें त्याचें ह्मणणें शब्दशः खरें आहे. अमेरिकेंतील तांबडे इंडियन, आफ्रिकेंतील झुलु किंवा आस्ट्रेलियांतील मोरई ह्या लोकांकडे पाहिलें आणि त्यांच्या स्थितीविषयीं विचार केला तर सिसरोचें हें ह्मणणें अगदीं खरें आहे, असं आपल्या पूर्ण अनुभवास येतें. आज विसावें शतक लागलें आहे, तरी त्यांची स्थिति अगदीं पहिल्याप्रमाणें आहे. आगगाड्या, तारायंत्रें, मुद्रणकला वगैरे अनेक शोध लागल्यामुळें जगाची उन्नति झपाट्यानें होत आहे. पूर्वी राजवाड्यांत सुद्धां ज्या वस्तु क्वचित् पहाण्यास मिळतं असत त्या यंत्रांच्या साहाय्यानें अति स्वल्प झाल्यामुळें झोंपडींत सुद्धां आतां दृष्टीस पडूं लागल्या आहेत. जे ग्रंथ पूर्वीं महान् पांडितांसही पहाण्यास मिळत नव्हते, ते आतां स्वल्प किंमतींत मिळूं लागल्यामुळें गोरगरीबांस सुद्धां संप्रहीं ठवितां येतात. अशीं सुखवृद्धीचीं अनेक साधनें प्राप्त

झालीं असून झुलु किंवा मोराई लोक हे रानटी स्थितीत कां ? शिकार करून भक्ष्य मिळवावे, आणि गवतांची झोंपडी बांधून तीत रहावे, या पलीकडे त्यांना फारसे कां समजूं नये ? याचें मुख्य कारण हे कीं, त्यांच्यांत लेखनकला नाही. मनुष्याच्या उत्कर्षाची किंवा उन्नतीची सर्व इमारत लेखनकलेवर उभारलेली आहे.

विचार हे आकाशातील विद्युल्लतेप्रमाणें चंचल व क्षणिक असतात. ते उद्भवतात. आणि क्षणार्धांत नाहीसें होतात. ते उद्भवले क्षणजे त्यांजविषयीं विचार करून आपला अनुभव, ज्ञान व अवलोकन यांत त्यांना गोंबून टाकले, तरच ते कांहीं काळ टिकतात. परंतु असें केल्यानेंही ते फारसें टिकण्याचा संभव नाही. कारण ज्या मनुष्याच्या डोक्यांत ते असतील त्यांचा अंत झाला कीं, त्याबरोबर तेही नष्ट होतात. लेखनकलेच्या योगानें विचारांस स्थिरत्व देता येतें व ते अमर करितां येतात. लेखनकला नसती तर आपण होमर, व्हर्जिल, प्लेटो, सिसरो इत्यादि ग्रीक व रोमन विद्वत्त्वांच्या; व्यास, वाल्मीकि, कालिदास, रामदास, तुकाराम या आर्य कविवर्यांच्या; तसेंच शेक्सपियर, मिल्टन, टेनिसन या आंग्ल कविश्रेष्ठांच्या सुरस, उत्तमोत्तम व मोलवान विचारांस मुकलों असतों. त्या अलौकिक पुरुषांची मृण्मय शरीरे जरी नष्ट झालीं आहेत, तरी ते विचाररूपानें जगांत अस्तित्वांत आहेत.* फार प्राचीन काळीं खास्डियन आसिरियन् आणि इजिप्शियन् हे लोक बरेच सुधार-

* एका आंग्ल कवीनें ह्मटलें आहे:—

‘Tis said that memory is age,
and that though dead, men are aliye.
Removed from sorrow, care and strife,
They live because their works survive.

लेलें असून त्यांनीं अनेक नवीन नवीन शोध लाविले होते. परंतु त्या लोकांचें इतिहास बरोबर लिहिले नसल्याकारणानें त्यांजविषयींचें बहुतेक ज्ञान नष्ट झालें आहे. त्यांच्या ज्या काहीं वस्तू सांपडत आहेत त्यांवरून अनुमानानें त्यांजविषयीं शोध चालू आहेत.

लॉर्ड बेकन यानें ग्रंथांची जहाजांशीं तुलना केली आहे. नौकांच्या साहाय्यानें जसा या देशांतील माल त्या देशांत आणि त्या देशांतील माल या देशांत आणतां येतो, तद्वत् या ग्रंथनौकांच्या साहाय्यानें अन्य देशांतील ज्ञानभांडार आपल्या देशांत आणून आपल्या देशबांधवांस ज्ञानसंपन्न करितां येतें. इंग्लिश लोकांनीं या ग्रंथनौकांच्या साहाय्यानें देशोदेशांतून ज्ञानभांडार आणून तें आपल्या देशाच्या किनाऱ्यावर उतरून घेतलें व त्याचा आपल्या देशबांधवांस पूर्ण लाभ होईल अशा अनेक सोई केल्या. दुसरीं राष्ट्रेही याच कार्यां गुंतलेली आहेत. जगांत आमचें पाऊल पुढें पुढावें अशी जर आपली मनापासून इच्छा असेल, तर विचाररूपी मालानें भरलेल्या या ग्रंथनौका आम्हीं आपल्या देशांत आणून त्यांतील ज्ञानभांडार आपल्या देशबांधवांस वाटलें पाहिजे.

गुरूची योम्यता सर्व देशांत विशेष मानितांत. आम्ही ह्मणतो ग्रंथ हे आपणांस गुरुस्थानी होत. सॉक्रेटीस, प्लेटो, मार्कस ऑरालियस यांसारखें तत्वज्ञानी, गौतमबुद्ध, शंकराचार्य आणि महंमद यांसारखें धर्मसंस्थापक तसेंच व्यास, वाल्मीकि, शेक्सपियर, मिल्टन यांसारखे कविवर्य यांनीं ज्या कार्यां आपलें सर्व आयुष्य वेचलें तेंच काम ते जरी आज विद्यमान नाहींत तरी—पूर्वापेक्षांहि अधिक प्रमाणानें करीत आहेत. त्यांच्या विचारांचा किंवा उक्तींचा रिधाव एखाद्या भिकार झोंपड्यापासून तो सुंदर दैदीप्यमान राजवाड्यापर्यंत झाला आहे. त्यांचे उत्तमोत्तम विचार

त्यांच्या ग्रंथांत गांविले असल्यामुळे आपणांस वाटेल त्यावेळीं ते पाहण्यास किंवा ऐकण्यास मिळतात. पूर्वी ते जे कळकळीने सांगत होते तेच आज सांगत आहेत. सद्गुरु मिळणे फार दुर्घट असून त्याचा सहवास घडणे, हे तर फारच दुर्घट आहे. परंतु ग्रंथांचे तसे नाही. अल्प किमतीत ते आपणांस मिळतात. वाटेल त्यावेळीं सद्बोध करण्यास किंवा नवीन ज्ञान देण्यास ते तत्पर असतात. कधी कुरकुरत नाहीत किंवा गुरुदक्षिणा मागत नाहीत. कधी रुष्ट होत नाहीत किंवा सद्बोध करण्यास नाकारित नाहीत. सारांश, ग्रंथाचा गौरव करावा तेवढा थोडाच होणार आहे.

शिकंदर बादशहाने सर्व पृथ्वी पादाक्रांत केली. अनेक देशाचे राजे दातीं तृण धरून त्यास शरण आले. त्याच्यासारखे अपार वैभव दुसऱ्या कोणाचेही नव्हते. तो आशिया खंडांत विजयध्वज फडकावीत असतां इराणचा बादशहा दारियस याची अति मूल्यवान रत्नजडित पेटी त्यास मिळाली. तेव्हां त्याच्या मंत्रिमंडळापैकीं एकांने त्यास प्रश्न केला की, “ या पेटींत ठेवण्याजोगी अशी योग्य वस्तु कोणती आहे ? ” त्यावर बादशहाने उत्तर दिले, “ हींत ठेवण्यालायक भजजवळ एक वस्तु आहे, ती कोणती ह्याणाल तर होमरचे ग्रंथ ? ” यावरून शिकंदर बादशहा होमर कवीच्या ग्रंथांस किती पूज्य समजत असे याची कल्पना आमचे सुज्ञ वाचक सहज करतील.

ग्रंथ हे सन्मित्र हात. या सन्मित्रांचा सहवास केला असतां महा दुर्मिळ असे सुविचार आपणांस कळून येतात. त्यामुळे आपले विचार थोर व प्रगल्भ होतात इतकेच नाही, तर आपल्या वर्तन-क्रमावर त्यांचा सत्परिणाम झाल्यावाचून रहात नाही. आरिस्टॉटल याने एके ठिकाणीं ह्मटले आहे की, जे मुलांस जन्म देतात

त्यापेक्षां जे त्यांना शिक्षण देतात, अशा लोकांस अधिक मान दिला पाहिजे. 'स पिता पितरस्तासां केवलं जघ्महेतवः' असें कालिदासानें रघुवंशांत ह्मटलें आहे. कारण आईबाप हे नुसते जीवित्व देतात; परंतु शिक्षक हे त्यांना सन्मार्गानें वागण्यास शिकवितात. शिकंदर बादशहा ह्मणत असें कीं, 'फिलिपनें मला जन्म दिला, याबद्दल मी त्याचा जितका ऋणी आहे, त्यापेक्षां ज्यानें मला ज्ञानामृत पाजिलें आहे, त्या आरिस्टाटलचा मी अधिक ऋणी आहे. कालीदास व शिकंदर यांनीं शिक्षकांविषयीं जें लिहिलें आहे, तें ग्रंथास लाविल्यास अधिक शोभणार नाही काय ?

ग्रंथ हे कल्पतरु होत. या कल्पतरूपार्षीं धैर्य मागा, शांति मागा, संपत्ति मागा, युद्धसामर्थ्य मागा, ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग मागा, लोकांची मनें वळविण्याचें सामर्थ्य मागा, सर्व कांहीं हजर आहे. त्यांस मागील युद्धें, मागील लोकांच्यां चालीरीति, त्यांच्या धर्मसमजुती वगैरे अनेक गोष्टी विचारा; ते सर्व सांगतील. तसेंच आकाशाच्या पोकळींत, पृथ्वीच्या पाठीवर, डोंगराच्या शिखरावर, समुद्राच्या तळाशीं काय आहे हेंही ते सांगतील. शत्रूस पादाक्रांत कसें करावें, दुष्टाची खोड कशी मोडावी, सत्संगती कशी जोडावी इत्यादि अनेक गोष्टी ते तुहांस समजावून सांगतील ! एकाद्या प्रेमळ व ज्ञान संपन्न मित्राप्रमाणें ते तुहांला मनोरंजक व बोधपर गोष्टी सांगतील. यक्षाप्रमाणें तुहांला विविध लोकांत व विविध प्रदेशांत नेऊन तेथील गोष्टी दाखवितील मात्र अनन्य भावानें तुह्मी त्यांची सेवा केली पाहिजे. ते जें सांगतात तें लक्ष्यपूर्वक ऐकिलें पाहिजे ह्मणजे झालें.

जगांतील सर्व वस्तूंचा नाश करण्याचा सपाटा काळानें एकसारखा चालविला आहे. परंतु उत्तम ग्रंथ या काळाच्या तडा-

ख्यांतून वांचले आहेत इतकेंच नाही, तर जसजसा काळ जातो तसतसा त्यांचा कीर्तिपरिमल अधिकाधिक पसरत आहे. खाल्डियन लोकांचे विटांवर लिहिलेले ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहेत. रामायण व महाभारत हे ग्रंथ सुमारे चार हजार वर्षांपूर्वी लिहिले गेले असून ते अद्याप जसेच्या तसेच आहेत. होमरकवीने 'इलियड' नामक ग्रंथ लिहित्यास अडीच हजार वर्षे होऊन गेली असून अद्यापि त्या ग्रंथाचे एक अक्षरही नष्ट झालेले नाही. प्लुटार्क याने सुमारे एकुणवीसशे वर्षांपूर्वी जी चरित्रमाला लिहिली आहे, ती अद्यापि जसेच्यातशीच आहे. साक्रेटीस व प्लेटो या प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांची भाषणे अद्याप आपणांस जसेच्यातशीच वाचावयास मिळतात. या अवधीत कित्येक भव्य व सुंदर राजवाडे, दिव्य मंदिरे, सुरम्य उपवने, पार विलयास जाऊन त्यांचा मागमूसही राहिला नाही ! कित्येक पुरुष व राष्ट्रे उदयास आली व विनाश पावली ! परंतु वर सांगितलेले ग्रंथ अजून जसेच्यातसेच कायम आहेत इतकेंच नाही, तर अनेक भाषांत त्यांची भाषांतरे होऊन त्यांचा अधिक प्रसार होत आहे. त्यांचे सत्कार्य वाढत आहे. यावरून ग्रंथांस नाश नाही असे नाही. त्यांचा नाश त्यांतील विचारांवर अवलंबून असतो. विचार उत्तम असून त्यांत सत्याचा भाग जितका अधिक तितका तो ग्रंथ अधिक काळपर्यंत टिकतो. कोत्या विचारांच्या ग्रंथांकडे कोणी पहात नसल्यामुळे ते वाळवीच्या भक्ष्यस्थानी पडून अल्प काळांतच नाहीसे होतात.

मुद्रणकला निघण्यापूर्वी ग्रंथ हाताने लिहून काढण्यास फार श्रम लागत असल्यामुळे ते दुर्मिळ असत. पाश्चात्य देशांत धर्मोपदेशकांच्या मठांत किंवा विद्यालयांत हस्तलिखित ग्रंथ असत. त्यांची संख्या शें दीडशेंवर क्वचित्च असे, गेम्बलर येथील ऑलवर्ट

नामक एका महंतानें जिवापाड श्रम करून व सर्व आयुष्यभर खपून अवघे दीडशें ग्रंथ जमविले होते; व त्याचा प्रचंड ग्रंथसंग्रह पाहून सर्व लोक आश्चर्यचकित होत असत. इ. स. १३०० पूर्वी आक्सफोर्ड येथील मोठ्या ग्रंथसंग्रहालयांत फारच थोडीं लहानमोठीं पुस्तके होतीं तीं पेटित वंद करून ठेविलीं असून पेटि साखळदंडानें बांधून टाकिली होतीं. पाश्चिमात्य देशांत धर्म प्रचारकांच्या मठांत थोडा ग्रंथसंग्रह असे; मठांत राहणारे जोगीलोक ग्रंथ लिहून थोडाफार पैसा मिळवीत असत.

ग्रंथ लिहून काढावे लागत असल्यामुळें त्यांना फार किंमत पडत असे. आपल्या देशांत शास्त्री, पुराणिक यांच्या घरीं ग्रंथांचा संग्रह असून ते बहुधा लोकांस ग्रंथ वाचावयास देत असत. ज्या शास्त्र्याकडे ग्रंथ अधिक, त्याला विशेष मान मिळत असे. श्रीमान् लोकही थोडाफार ग्रंथसंग्रह करून गोरगरीबांस ग्रंथ वाचावयास देण्यांत विशेष पुण्य समजत असत. कित्येक पुरुष व क्वचित् स्त्रियाही ग्रंथलेखनाचा धंदा करून चरितार्थ चालवीत असत. त्या काळीं कागद नसल्यामुळें भूर्जपत्र, ताडपत्र ह्या पानांवर ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात असे. ग्रंथाच्या शेवटीं बहुतकरून खालील श्लोक लिहित असत.

तैलाद्रक्षेजलाद्रक्षेद्रक्षेत् शिथिलबंधुनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं पुस्तकरक्षणम् ॥

यांवरून ग्रंथांची काळजी पूर्वी किती घेतली जात असे, हे व्यक्त होतें. त्रावणकोर, तंजावर, काश्मीर, जयपूर वगैरें अनेक ठिकाणीं पूर्वी मोठीं संस्कृत ग्रंथसंग्रहालये होतीं. श्रीनगर येथील राघवदास नामक रामाच्या देवालयांत ४५०० हस्तलिखित ग्रंथांचा

संग्रह केलेला आढळून येतो. यावरून आमच्या लोकांस पूर्वीपासून विद्येची अभिरुचि विशेष आहे हे उघड दिसून येते.

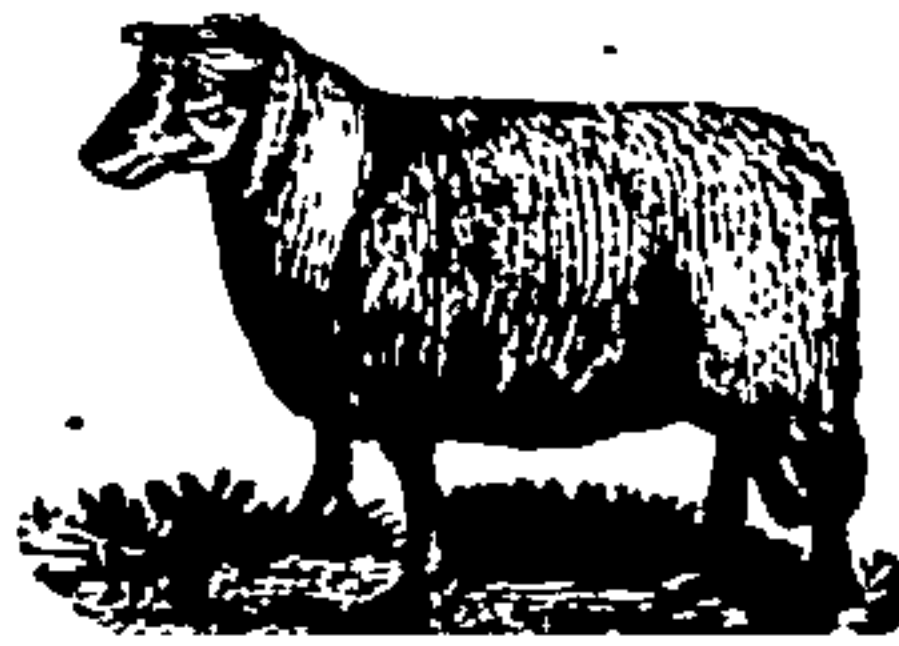
मुसलमान लोकांचे या देशांत आगमन होण्यापूर्वी सुधारणेच्या बाबतींत आमचे पाऊल अव्याहत पुढे पडत चालले होते. परंतु मुसलमानांचा या देशांत प्रवेश झाल्यापासून आर्ही दुर्दैवाच्या महान् फेऱ्यांत सांपडलों ! देशांतील शांतता नष्ट झाल्यामुळे लोकांचीं मनें व्यग्र झालीं. कलाकौशल्य वगैरे बाबतींत शोध करण्याचे टाकून देऊन जो तो आपआपल्या फिकीरींत चूर झाला. अनास्थेमुळे पुष्कळ ग्रंथांचा नाश झाला. 'बळी तो कान पिळी' ही स्थिति कित्येक शतकेपर्यंत चालू राहिल्यामुळे आमचे बहुत ज्ञानभंडार नष्ट होऊन आमची अवनति झाली. पोर्चुगीज किंवा फ्रेंच लोकांनी या बाबतींत मुळींच लक्ष्य घातले नाही. इंग्रजो लोकांचा अम्मल सुरू झाल्यापासून सर्वत्र शांतता झाली. ते स्वतः विद्याभिलाषी असल्यामुळे कर्नल टॉड, ग्रांट डेफ, लॉर्ड एल्फिस्टन, सर जॉन मालकम, मॉनियर, विलियम्स, प्रो० म्यॉक्समुल्लर इत्यादि आंग्ल ग्रंथकारांनी इतिहासविषयक व धर्मावपेयक अनेक ग्रंथ लिहून आह्मांस अत्यंत ऋणी करून ठाविले आहे.

लोकशिक्षणाचे काम सरकारने हाती घेतले असून गावोगांव शाळा स्थापिल्या आहेत. जिल्ह्यांतील मुख्य शहरी इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासाकरितां वरिष्ठ शाळा स्थापिल्या असून प्रांतोप्रांती विद्यापीठे स्थापिली आहेत. ब्राह्मणापासून तों तहत् अतिशूद्रापर्यंत सर्व जातींच्या लोकांस सरस्वतीमंदिराचे द्वार खुले झाले आहे ! शिक्षण मिळतांच एका संस्कृत कवीच्या उक्तीप्रमाणे आमचे डोळे एकदम उघडले.

* भयास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे

• समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ।

मराठी भाषेची जी इतके दिवस फार हेळसांड चालली होती, ती नाहीशी होऊन मराठी भाषा ऊर्जितावस्थेस आणण्याकरितां अनेक विद्वान् लोक मोठ्या आस्थेनें श्रद्धेलागले आहेत. मार्गळ चाळीस पन्नास वर्षांत मराठी भाषेंत चांगले ग्रंथ तयार झाले असून दिवसेंदिवस अधिक अधिक होत आहेत. हे आमचें सुदैवच समजलें पाहिजे !

* टीपः—(अर्थ) याप्रमाणें तत्वांचा बोध होऊन त्याच्या हृदयांत ज्ञानप्रदीप उजळला असतां त्याचे फार दिवस मिटलेले डोळे कणुंफाय एकदम उघडले, (निबंधमाला.)

वाचनाची अभिरुचि.

भाग ४ था.

वाचनाची अभिरुचि.

तुका ह्मणे सर्व सुख त्या संगतीं । घडेल पंगतीं संताचिया

तुकाराम.

सत्समागमाचा महिमा वर्णन करितांना साधुवर्य तुकाराम यानें सत्समागमापासून जें सुख मिळतें ह्मणून लिहिलें आहे, तेंच सुख ग्रंथांच्या वाचनापासून मिळतें. खरा रसिक विद्वान् आपल्या पुस्तकालयांत बसून ग्रंथवाचनांत निमग्न झाला असतां, त्याला त्या वेळेस जें सुख होतें, त्यापुढें राज्यवैभवही तुच्छ आहे. सुप्रसिद्ध आंग्ल इतिहासकार गिबन यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, “ मला जरी सर्व हिंदुस्थानची संपत्ति कोणी देऊं केली, तरी मी वाचनाची आवड दुसऱ्या कोणास देणार नाही. ” तसेंच सर जान हर्शल याला वाचनाची केवढी गोडी होती, हें त्याच्या एका वाक्यावरून स्पष्ट कळतें. तो ह्मणतो, “ ज्या गोष्टीच्या छंदानें सर्व अवस्थांत माझी समाधानवृत्ति राहिल, माझ्या सर्व आयुष्यक्रमांत जिच्या योगानें मला सुख होईल आणि सर्व तापापासून माझें संरक्षण होईल अशी गोष्ट परमेश्वराजवळ मागण्याचा मला प्रसंग आला, तर मी ‘ वाचनप्रियता ’ मागेन. मग मला सर्व गोष्टी प्रतिकूल झाल्या आणि सर्व जग जरी मजवर फिरलें तरी त्याची पर्वा मी करणार नाही. ” मोठमोठे कवि, ग्रंथकार, तत्त्ववेत्ते, हे जबर वाचणारे होऊन गेले. पुष्कळ वाचून बहुश्रुत झाल्याशिवाय जगांत नांव लौकिक मिळणें, दिवसेंदिवस अशक्य झालें आहे.

बुद्धि ही तिजोरीप्रमाणें आहे. तिजोरी असून तीत ठेवण्याकरितां हिरे, माणकें, मोत्यें इत्यादि मौल्यवान वस्तु पाहिजेत. नुसती तिजोरी असून काय उपयोग ? ' ज्ञानावीण जी जो कळा । ती ती जाणावी अवकळा ' असें एका महाराष्ट्र कवीनें हटलें आहे. बुद्धि ही पडित जमिनीप्रमाणें आहे. जमीन कितीही चांगली असली, तरी तिची मशागत केली पाहिजे, तीतील कांटेरी झाडे काढून टाकून तिची मशागत करून तीत चांगल्या झाडांची लागवड केली पाहिजे ह्मणजे मग तेथें सुंदर उपवन बनतें. जशी जमिनीची तशीच बुद्धीचीही मशागत केली पाहिजे; मनुष्याची किंमत ही त्याच्या ज्ञानावर असते. जेवढें ज्ञान अधिक तेवढी त्याची किंमत अधिक. ज्ञानाच्यायोगानें मनुष्यें देवपण पावलीं आहेत. आपली योग्यता वाढविणें हें प्रत्येक मनुष्याच्या हातीं असतें. स्वकष्टानें मनुष्याची जेवढी योग्यता वाढते, तेवढी दुसऱ्या कशानेंही वाढत नाहीं ! ' नर करणी करे सो नरका नारायण होये. ' ही ह्मण सुप्रसिद्धच आहे; व इची सत्यता जगांत श्रेष्ठपणा पावलेल्या मनुष्यांचीं चरित्रें वाचलीं असतां सहज कळून येणार आहे.

ज्ञान संपादन करण्याचें सुलभ व उत्तम साधन वाचन होय. एका ल्याटीन कवीनें वाचनाचा महिमा फारच मोठ्या मार्मिकतेनें एका वाक्यांत वर्णन केला आहे. तो ह्मणतो ' वाचन मनुष्याचें वर्तन सुधारतें. त्याला रानटोपणांत राहूं देत नाहीं. ' वाचनाच्यायोगानें मनुष्यांस अल्प काळांत जेवढें ज्ञान मिळवितां येतें तेवढें कोणत्याही अन्य साधनाच्यायोगानें मिळवितां येत नाहीं. जें ज्ञान मिळविण्याकरितां पूर्वीच्या लोकांस वर्षानुवर्षे खपावें लागलें, तें आपणांस सहज मिळवितां येतें. तसेंच त्यांना जे ग्रंथ पहाण्यास-सुद्धां मिळत नसत, असे अमूल्य ग्रंथ सुदैवानें हल्लीं अगदीं सुलभ

जाले आहेत. मात्र आपणांस वाचनाची अभिरुचि पाहिजे ह्मणजे ज्ञालें. सिसरोची भाषणें मिळविण्याकरितां फ्रान्स देशाहून रोम शहरां वकील पाठविण्यांत आला होता. आत्मज्ञानाविषयीं व पुर्नजन्माविषयीं पौरस्त्य देशांतील मतांचा शोध करण्याकरितां लायकरगस आणि पिथ्यागोरस यांना इजिप्त, इराण आणि हिंदुस्थान ह्या प्रदेशांत स्वतः फिरावें लागलें. ज्या ज्ञानाविषयीं सोलन आणि प्लेटो यांची किर्ति सर्व देशभर दुमदुमत होती, तें ज्ञान संपादन करण्याकरितां त्यांना इजिप्तची सफर करावी लागली. ऐतिहासिक गोष्टींची माहिती मिळविण्याकरितां प्रसिद्ध इतिहासकार स्ट्रॅयाबो आणि हेरोडोटस यांना प्रवास करावे लागत असत इतकेंच नाहीं, तर प्रवासांत त्यांना त्या प्रदेशांनी भूगोलविषयक माहिती मिळवून टिपून ठेवणें भाग पडे. या गोष्टी वाचल्या ह्मणजे हल्लीं किती ज्ञानार्जनाच्या सोई झाल्या आहेत त्यांची वाचकांस सहज अटकळ करितां येईल.

वाचनाच्यायोगानें ग्रंथांतील विचारांचा ठसा आपल्या मनावर उमटतो. त्यामुळें आपल्या विचारांत भर पडून ते बरे किंवा वाईट बनतात, व विचार बदलले ह्मणजे त्याप्रमाणें आपलीं मते बदलतात. आणि मतांचें पर्यवसान शेवटीं आपल्या वर्तनांत होतें. सारांश, चांगलीं पुस्तकें वाचण्याचा क्रम ठेविला असतां आपलें वर्तन चांगलें होतें. सद्गुणाविषयीं भक्ति व दुर्गुणाविषयीं तिटकारा आपल्या मनांत उत्पन्न होतो. इहलोकींची यात्रा आपणांस सुखकर होऊन परलोकीं सद्गति मिळते.

वाचनाच्यायोगानें मनरंजन होऊन ज्ञानप्राप्ति होते. कोणाची संपत्ति जाऊन तो दरिद्री झाला असेल; कोणाची सुस्वरूप स्त्री अथवा जीवापेक्षांही पलीकडे असा एकुलता एक मुलगा निवर्तला असेल; कोणास व्यंगता आली असेल; कोणास सन्मित्रवियोग

झाला असेल; अथवा असाच दुसरा कोणता तरी प्रसंग कोसळून कोणास फार दुःख झालें असेल किंवा आपलें जीवित कंटाळवाणें झालें असेल; अशा वेळीं सर्व दुःखाचा परिहार होण्यास वाचनासारखें उत्तम साधन नाही. चिनी धर्मशास्त्रा कानफ्यूशीयस स्वतःविषयी लिहित असतां ह्मणतो कीं, “मी आस्थेनें ज्ञान संपादन करीत असतांना अन्नपाणी विसरलों होतो. तेंच ज्ञान संपादन केल्यावर जो मला आनंद झाला, त्यांत मी आपलें दुःख विसरून गेलों. वृद्धापकाळ मजला गाठीत आहे, याचें मजला भानही राहिलें नाही. ” वाचनांत मन व्यापृत असल्यामुळे दुःखवेग कमी होतो. जग क्षणभंगुर असून या भवसागरांत मनुष्यावर अनेक विकट प्रसंग नेहमीं येतात, असे विचार मनात येऊन आपणांस दुःखाचा विसर पडतो. इतकेंच नाही तर तें दुःख सहन करण्याइतकें धैर्य आपल्या अंगीं वाचनाच्यायोगानें येतें.

आळस हा मोठा दुर्गुण आहे. आणि तो आमच्या लोकांच्या अगदीं हाडींमासीं खिळला आहे. ‘आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः’ मनुष्याच्या शरीराला आळस हा महान् रिपु आहे असें भर्तृहरीने एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे. आळस गुन्हा समजून आळशी लोकांस ग्रीक लोक शिक्षा करीत असत. परंतु आळसानें आह्मांस अगदीं खाऊन टाकिलें आहे. पोटास मिळविलें पाहिजे ह्मणूनच आमचे लोक उद्योग करितात, असें ह्मणावें लागतें. नाही तर त्यांनीं उद्योगच केला नसता. थोडें फार शिकून एखादी नौकरी मिळवावयाची किंवा घरीं चालत असलेला धंदा तसाच पुढें चालवावयाचा. तेवढें केलें ह्मणजे आपली इतिकर्तव्यता आटपली ! असें समजून बाकी राहिलेला वेळ कित्येक नाच तमाशांत किंवा गप्पागोष्टींत, कित्येक झोंपा काढण्यांत व कित्येक आळसांत घालवितात,

पैशापेक्षांही अमोल अंसा वेळ ते दररोज कितीतरि व्यर्थ दवडि-
तात ! परंतु त्या वेळेचा कांहीं तरी उपयोग करावा असें कधींही
त्यांच्या मनांत येत नाहीं. शाळेंत जीं काय दोन चार पुस्तकें वाच-
ण्यांत आलीं असतील तेवढींच. शाळा सोडल्यावर पुस्तकांकडे ते
हुंकूनसुद्धां बघत नाहींत. पुस्तकें न उघडण्याविषयीं जणूं काय ते
शपथच वाहतात. जगांत काय चाललें आहे, हें त्यांना कधींही
कळत नाहीं. तसेंच आपल्या भाषेंत इतिहास, काव्य, निबंध, कादं-
ब्या इत्यादि ग्रंथांत चांगले ग्रंथ कोणते, त्यांची नावेंसुद्धां त्यांना
माहीत नसतात. नुसतीं नावेंही जेथें माहीत असण्याची मारामार,
तेथें त्या ग्रंथांचें वाचन कसलें ! आमचे सुतार, सैनार, लोहार,
तेली, तांबोळी, साळी, माळी, शेतकरी इत्यादि अनेक लोकांकडे
पाहिलें ह्मणजे आह्मी ह्मणतो याची सत्यता सहज दिसून येईल. त्या
लोकांस नुसतें ट-फ-च जर येत नाहीं, तर पुस्तकें वाचण्याची गोष्ट
दूर राहिली ! एखाद्या सुंदर राजवाड्यांत किंवा -सुरम्य उपवनांत
आंधळ्यास नेलें असतां जसा त्यास आनंद व्हावयाचा नाहीं, तद्व-
त्तच या आमच्या निरक्षर बंधूंची स्थिति होय ! पुस्तकांत सांठवून
ठेविलेल्या ज्ञानामृताचा अंशतः लाभ झाल्यामुळें विद्वान् लोकांस जो
आनंद होतो, तो या विचान्यांस काय बरें ठाऊक !

ज्यांना लिहिणें वाचणें येत नाहीं किंवा विद्येचा ज्यांना गंध
नाहीं, अशा अशिक्षित किंवा अडाणी लोकांची ही स्थिति झाली.
आतां सुशिक्षित ह्मणविणाऱ्या लोकांस वाचनाची कितपत आवड
असते हें पाहिलें पाहिजे. विश्वविद्यालयाची प्रवेशपरीक्षा पास
झाल्यावर अथवा एखादी नौकरी मिळवून पोटाचा व्यवसाय
करूं लागल्यावर आमचे बहुतेक तरुण लोक पुस्तकांना फार्कत
देतात. वर्षानुवर्षे ते पुस्तकें उघडीत सुद्धां नाहींत. एकाददुसरें

शिळें वर्तमानपत्र वाचलें तर वाचलें, नाहीतर त्याचीही त्यांना मुळीं अपेक्षा नसते. त्यांच्या घरांतील सांदीकोपण्यांत कोठें पूर्वीचीं चार पांच जुनाट पुस्तकें पडून राहिलीं असलीं तर तींही वाळवीच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात. नवीन उपयुक्त पुस्तकें पैसे खर्चून संग्रहीं ठवण्याची बुद्धि तर दूरच; परंतु तीं पुस्तकालयांतून किंवा मित्रांकडून आणून वाचावीं, येवढीसुद्धां त्यांना अभिरुचि नसते ! कामधंदा केल्यावर बाकीचा वेळ ते गंजिफा, पत्ते, बुद्धिबळ किंवा विज्ञीक खेळण्यांत, विड्या फुंकण्यांत किंवा गप्पा मारण्यांत घालवितात ! ! आणि त्यांतच ते आपणांस घन्य समजतात ! ! !

ज्यांना विद्येचा गंध नाही अशा लोकांकडून काळाचा अपव्यय होत असल्यास त्यांत त्यांचा फारसा दोष नाही. परंतु जे आपणांस सुशिक्षित झणवितात, वेळेची किंमत ज्यांना पूर्ण माहित आहे, अशा लोकांनीं वेळेचा दुरुपयोग करणें, हें खरोखर त्यांना अगदीं लाजिरवाणें होय ! ही शोचनीय स्थिति कधीं नाहीशी होईल ती होवो !

आपला व्यवसाय सांभाळून फुरसदीची वेळ जर आपण ज्ञानार्जनांत—अवलोकन, वाचन, संवाद, मनन इत्यादि गोष्टींत—घालण्याचा क्रम ठेविला तर त्यापासून आपणांस सहज पुष्कळ ज्ञानप्राप्ति होणार आहे. विश्वविद्यालयांतून जरी आपणांस पदव्या मिळाल्या नसल्या तरी हरकत नाही; परंतु आपण जर अत्यंत काळजीपूर्वक याप्रमाणें परिश्रम करित आहों, सरस्वतीची उपासना करित आहों, तर आपणांस केवळ ज्ञानच नव्हे तर लेखनकला व वक्तृत्वकला या अत्यंत उपयुक्त व स्पृहणीय कलाहि साध्य होण्यासारख्या आहेत; आणि हाच ज्ञानार्जनाचा खरा स्वतःचा प्रयत्न होय. अशा प्रयत्ना नेंच जार्ज वॉशिंगटन, अब्राहम लिंकन, अकबर बादशहा, शिवाजी ही

मंडळी नांवा लौकिकास चढली. याप्रकारचीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. परंतु तीं देऊन व्यर्थ अधिक जागा अडविण्यांत अर्थ नाहीं.

पाश्चात्य राष्ट्रांत जी जागृति दिसून येते व येवढी ज्ञपाख्यानं जी त्यांची उन्नति होत आहे, याचें कारण त्यांची वाचनप्रियता होय. तिकडील लोहार, सुतार, काम करणारे मजूर इत्यादि गरीब लोकही आपला धंदा आटोपून वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तकें ऐतिहासिक ग्रंथ, सुरस कादंबऱ्या व धर्मपर व्याख्यानं वाचण्यांत आपला कालक्षेप करितात. आपल्या अल्प मिळकतींतून चांगलीं पुस्तकें विकत घेऊन त्यांचा संग्रह करितात. त्यामुळें ग्रंथकृत्यांना चांगलें उत्तेजन मिळून ते काळजीपूर्वक अत्यंत परिश्रम घेऊन उत्तम ग्रंथ तयार करितात. सरजॉन लबॉक यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं पुढील पिढींत वकील, वैद्य, प्रोफेसर यांच्यापेक्षां कारागीर, शिल्पकार, व मजूर हे अधिक वाचणारे निघतील; आणि असें होणें अगदीं इष्ट आहे. वाचनापासून पाश्चात्य लोकांचें पुष्कळ कल्याण झालें आहे आणि त्या बाबतींत आहीं त्यांचेंच अनुकरण करणें हे अगदीं श्रेयस्कर होणार आहे.

सुप्रसिद्ध निबंधकार लॉर्ड बेकन यानें ह्मटलें आहे कीं, “ वाचनानें मनुष्य निष्णात होतो; भाषणानें हजरजबाबी होतो आणि लेखनाच्या योगानें त्याच्या अंगीं टापटीव येते. मनुष्य निष्णात असण्यास तो बहुश्रुत असावा लागतो. आणि वाचनाच्या योगानें बहुश्रुतपणा अंगीं येतो. जगांत दोन प्रकारचे लोक असतात. एक वायोवृद्ध आणि दुसरे ज्ञानवृद्ध. वयोवृद्ध असतात त्यांना कालपरत्वे वृद्धत्व येतें, परंतु जे ज्ञानवृद्ध असतात त्यांचें वय जरी लहान असलें तरी बहुश्रुतपणामुळें त्यांचे विचार प्रगल्भ असतात, व त्यांना जगाचा अनुभव विशेष असतो, आर्यधर्मशास्त्रा मनु यानें लिहिलें आहे:—

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ *

वाचन हे ज्ञान मिळविण्याचे सुलभ व उत्कृष्ट साधन आहे, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. जॉन स्टुअर्ट मिल्ल याने एके ठिकाणी लिहिले आहे. 'मी अगोदर पंचवीस वर्षे जन्मून जितके ज्ञान मला झाले असते तितके बापाच्या शिक्षेमुळे सहज झाले.' आयुष्याचा अपव्यय होऊ नये, थोड्या काळांत आपणांस पुष्कळ ज्ञान प्राप्त व्हावे, याकरितां लहानपणापासून वाचनाची संवय लागली कीं, आपण निरनिराळे ग्रंथ पाहू लागतो व नवीन ज्ञान संपादन करण्याची आपणांस गोडी लागते.

वाचनापासून जे अनेक फायदे आहेत, त्यांतील मुख्य मुख्य येथे सांगणे अवश्य आहे. वाचनापासून मनोरंजन होऊन ज्ञानप्राप्ति होते. पूर्वीच्या लोकांचा अनुभव मिळून त्याचा आपणांस फायदा होतो. मन आळशी न राहतां उद्योगांत गुंतलेले रहातं. विचारशक्ति जागृत होऊन ज्या गोष्टी पूर्वी आपणांस कळत नसतात, त्या आपोआप कळू लागतात. दुर्गुणी लोकांविषयी तिरस्कार उत्पन्न होतो. सत्समागमाचा लाभ होऊन आपले वर्तन सुधारते. आपल्या अंगचे नैसर्गिक दुर्गुण नाहीसे होतात. अंगीं विनय व नम्रत्व ही येतात. असत्याचा द्वेष व सत्याविषयी प्रीति उत्पन्न होते. विवेक उत्पन्न होऊन आपणास आपली खरी योग्यता समजते. भूतदया अंगीं येते. इहलोळीं सुख मिळून परलोकींही सद्गति मिळते. इत्यादि अनेक फायदे होतात आणि ह्मणूनच विद्वान् लोकांनी वाचनाचे येवढे पोवाडे गाइले आहेत !

* अर्थः—नुसते केंस पांढरे झाल्याने मनुष्यास वृद्धत्व येत नाही. जो ज्ञानी तो अल्पवयस्क असला तरी त्याला देवांदिकही वृद्ध मानितात.

भाग ५ वा.

वाचावे कसे ?

मागील भागांत पुस्तकांचें पुष्कळ वर्णन करण्यांत आलें आहे. पुस्तकें वाचावीं करीं, ही गोष्ट चांगल्या रीतीनें समजाऊन घेऊन नंतर तीं वाचलीं असतां त्यापासून फायदा होतो. परंतु या गोष्टीकडे बहुधा कोणी फारसें लक्ष देत नाहींत. पुस्तक हातीं पडलें ह्मणजे तें कसेंतरी वाचून एकदांचें संपवून टाकलें ह्मणजे झालें. नवीन पुस्तक पाहिलें ह्मणजे ते वाचण्यास प्रथम कित्येकांना फार उत्सुकता वाटते. परंतु ती उत्सुकता लवकरच नाहींशी होऊन पांचपंचवीस पानें वाचलीं ह्मणजे त्यांना अगदीं कंटाळवाणें होतें. अर्धेच पुस्तक वाचून ते टाकून देतात, किंवा आपणावर हें एक मोठें ओझे येऊन पडलें आहे, असें समजून मोठ्या कष्टानें ते पुस्तक कसेंवरसें तरी संपवितात. अशा रीतीनें पुस्तकें वाचण्यापेक्षां तीं न वाचलेलीं बरीं. त्यापासून वाचणारांस फायदा होत नाहींच, परंतु उलट वाचनाचें श्रम होऊन जीव मात्र अगदीं कंटाळवाणा होतो. पुस्तकें वाचतेवेळीं मुळींच कंटाळा न येतां मनास करमणूक होईल, भाराभर पुस्तकें न वाचतां थोड्या पुस्तकांपासून अल्प काळांत आपणांस पुष्कळ ज्ञान कसें करून घेतां येईल, हें या भागांत समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अन्न पचन होण्यास अन्न बेताचेच खाल्लें पाहिजे. तें सावकाश खाऊन त्याचें चांगलें चर्वण झालें पाहिजे. ह्मणजे तें पचते. परंतु तेंच अन्न जर जास्त खाल्लें, त्याचें चांगलें चर्वण झालें

नाहीं, तर अपचन होईल; इतकेंच नाही तर त्यापासून प्रकृति विघडून आमांश होईल. त्याचप्रमाणें वाचनार्चें आहे. आपलें मन जोंपर्यंत शांत असून वाचनापासून त्याला कंटाळा येत नाही, तोंपर्यंतच वाचन चांगलें. परंतु मन व्यग्र होऊन कंटाळवाणें झाल्यावर वाचलें असतां त्यापासून फायदा तर होत नाहीच, परंतु उलट मेंदूस त्रास मात्र पुष्कळ होतो. असाच क्रम कांहीं दिवस चालू असल्यावर मेंदू विघडून त्याचा स्मरणशक्तीवर अनिष्ट परिणाम होतो ! ' खादाडाला चव नाही ' अशी एक ह्मण आपणांत आहे; त्याचप्रमाणें अति वाचणाराला शब्दसौष्टव, विचारसौंदर्य, शब्दमाधुर्य हीं फारच थोडीं कळतात. अति वाचणें चांगलें नसून तें बेताचेंच असणें बरें.

हल्लीं शेंकडों पुस्तकें दरवर्षीं छापून प्रसिद्ध होतात. मोठमोठ्या पुस्तकालयांत वाचण्याकरितां हजारों पुस्तकें ठेविलेलीं असतात. शाळा, पाठशाळा शहरोंशहरों स्थापन होऊन विद्येचा प्रसार मोठ्या स्तरापाठ्यानें होत आहे. खरी विद्येची अभिरुचि ज्याला असेल त्याला पूर्वीपेक्षां हल्लीं किती तरी अधिक सोई झाल्या आहेत. अशी स्थिति असून ध्युसिडायडीसारखे इतिहासकार, होमर व्हर्जिलसारखे कवी, आरिस्टाटल व प्लेटो यांसारखें तत्ववेत्ते हल्लीं कां निपजूं मयेत ? या पूर्वीच्या लोकांस शिक्षणाच्या फारशा सोई नव्हत्या. फार तर काय, त्यांना ग्रंथसुद्धां फारसे अवलोकन करण्यास मिळत नसत ! आणि असें असून ते येवढे विद्वान कसे ? याचें कारण हेंच कीं, ते मोठ्या आस्थेनें शिकत असत. ग्रंथांचा अभ्यास ते फारच मन लावून करीत असून कोणत्या ग्रंथांत काय लिहिलें हें त्यांस अगदीं मुखोद्गत असे. हल्लींप्रमाणें त्यांची विद्या केवळ पुस्तकी नव्हती. ते जें कांहीं थोडे शिकत, त्यावर ते पुष्कळ विचार करीत

असत. त्यामुळें त्याच्या बुद्धीचें पोषण होऊन ती विषाळ होत असे. ते स्वयंप्रकाशित असून परप्रकाशाचा त्यांच्या अंगी फारच थोडा अंश असे. लोहाराचा हात, डांकवाल्याचा दम, कारकुनाची मांडी, हीं जशीं सवरींच्या योगानें घट्ट होतात. तेंच बुद्धीचेंहि आहे. विचारच्या योगानें ती बळकट होऊन तिला सोज्वळता येते.

नुसर्ती भाराभर पुस्तकें वाचण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. जे भाराभर पुस्तकें वाचतात त्यांचे विचार अगदीं उथळ असून त्यांची बुद्धि क्वचितच खोल असते. ' पुढें पाठ आणि मार्गें सपाट ' अशी त्यांची स्थिति होते. एका प्रसिध्द फ्रेंच ग्रंथकारापार्शीं फारच थोडा पुस्तकसंग्रह असल्याबद्दल कोणी त्यास हांसलें, तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं, ' जेव्हां पुस्तकाची मला जरूर लागते, तेव्हां मी तयार करितों. ' सर्व हिंदुस्थानांत ज्याच्या विद्वत्तेची ख्याति आहे, अशा एका विद्वान् गृहस्थाच्या घरीं लेखक गेला असतां, तेथें त्यांस सरासरी वीस पंचवीसच पुस्तकें दिसलीं ! यावरून हें उघड आहे कीं, पुस्तकें थोडीं वाचलीं असतां पुरेशीं होणार आहेत. परंतु तीं सावकाश आणि विचारपूर्वक वाचलीं पाहिजेत आणि जेणेंकरून त्यांतील पुष्कळ भाग आपल्या ध्यानांत राहिल अशी काळजी घेतली पाहिजे.

पुस्तक वाचण्यास हार्ती घेण्यापूर्वीं तें कोणत्या विषयासंबंधीं आहे, त्याचा कर्ता कोण आहे, हें पहावें. तसेंच नांवास अनुसरून पुस्तकांत विषय प्रतिपादन केला आहे कीं नाहीं, हेंही पहावें. कधीं कधीं नांव भलतेंच आणि आंतील विषय भलताच, असेंही आढळून येतें.* नंतर प्रस्तावना वाचून पहावी.

* टीपः—पूर्ण ग्रंथ पाहिल्यावीण । उगाच ठेवी जो दूषण ॥
तो दुरात्मा दुरभिभानी । मत्सर करी ॥

प्रस्तावनेत ग्रंथकर्ता आपल्या पुस्तकाविषयीं तें लिहिण्यास काय कारण झालें, तें कशांच्या आधारानें लिहिलें इत्यादि अनेक गोष्टींविषयीं उल्लेख करित असतो. ज्याप्रमाणें एका गृहस्थाची दुसऱ्या गृहस्थाशीं ओळख करून देतेवेळीं आपण त्या गृहस्थाविषयीं प्रथम थोडक्यांत माहिती सांगतो, त्याचप्रमाणें आपलें पुस्तक जनसमूहापुढें मांडतांना ग्रंथकर्ता प्रस्तावनेत पुस्तकाविषयीं व विषयासंबंधानें बरीच माहिती सांगतो. येवढें पहाणें झाल्यावर त्या पुस्तकाविषयीं कोठें काय टीका झाली होती, ती वाचली असल्यास ध्यानांत आणावी किंवा पहावी. नंतर मधून मधून कांहीं पानें वाचून पहावीं, ह्मणजे आपणांस ग्रंथकाराचीं भाषासरणी, विचारसौंदर्य, वर्णनशैली, हीं कशीं काय आहेत, तें कळून येईल. जर ग्रंथकाराची भाषा नीरस असून विचारसौंदर्य, वर्णनशैली वातावेताचीच असेल, दुसऱ्याचें विचार मदतीस घेऊनच पुस्तक तयार करण्यांत आलें असेल, तर तें पुस्तक वाचण्यांत वेळ न घालविणें बरें. ज्या पुस्तकाची भाषा चांगली असून ज्यांत ग्रंथकर्त्यांचे स्वतःचे विचार व स्वतःचा अनुभव नमूद केला असतो, अशी पुस्तके वाचण्यालायक असतात. कोणताही पदार्थ खाण्यापूर्वीं प्रथम आपण तो चाखून पहातो, चांगला लागल्यास खातो, आणि वाईट लागल्यास निरुपयोगी ह्मणून टाकून देतो. तेंच तत्व पुस्तकांची निवड करितांना उत्तम रीतीनें लागू पडते. चांगली पुस्तके वाचण्यांत वेळ गेल्यास त्यावेळेचा सदुपयोग होऊन त्यापासून आपणांस फायदा होतो. परंतु वाईट पुस्तके वाचण्यांत जो वेळ जातो, तो आपण व्यर्थ दवडितो; इतकेंच नाही, तर त्या वाचनापासून आपल्या मनावर अनिष्ट परिणाम होऊन, आपलें वर्तन विघडण्याचाही संभव असतो.

वाचते वेळीं आपलें मन क्षुब्ध किंवा क्रोधयुक्त नसावे; तसेंच विवंचना, भीती इत्यादि कसल्याही विकारांनीं मन दूषित नसतां तें शांत असून त्यास श्रम करण्याचा हुरूप असावा. अशी मनाची स्थिति असल्यावर वाचनास सुरवात करावी. सावकाश रीतीनें एक-एक वाक्य वाचावे. वाक्य संपल्यावर तें आपणास समजलें किंवा नाहीं, हें पहावे. तें खरें, विषयास अनुसरून असून महत्वाचे व ध्यानांत घरण्यासारखें असलें तर तेव्हांच चटकर लक्ष लावून तें ध्यानांत घरावे. अशा रीतीनें एक कलम वाचल्यानंतर पुस्तक मिटून जें वाचलें असेल तें ध्यानांत आणावे. प्रत्येक कलमांतील सारांश ध्यानांत आणल्याशिवाय पुढें वाचूं नये. अशा रीतीनें भाग वाचून झाल्यावर त्या भागांत ग्रंथकर्त्यानें काय सांगितलें आहे. काय सांगण्याचा त्याचा प्रयत्न होता व तो त्यास कितपत साधला याविषयी नीट विचार करावा. आपणांस पूर्वी किती माहिती होती, नवीन किती मिळाली, हें लक्षांत आणावे. वाचते वेळीं पेन्सिल व टिपणवही जवळ अवश्य असावी व पेन्सिलनें महत्वाच्या वाक्याच्या वाजूस (समासावर) रेघ मारून ठेवावी. तसेंच प्रत्येक कलमांत जें काय सांगितलें असेल, तें वाजूस दोन चार शब्दांत टिपून ठेवावे. वाचकानें आपल्याकरितां नवीन खुणा शोधून काढाव्या किंवा खाली दिलेल्या समजून घेऊन वाचते वेळीं तशा खुणा पुस्तकावर करित जाव्यात. ह्मणजे वाचलेल्या मजकुराची छानणी किंवा विल्हेवाट उत्तम रीतीनें सहज करितां येईल; आणि पुस्तकांतील चांगला भाग सहज आपल्या लक्षांत राहील.

मुख्य विधान केलें असेल तेथें असें चिन्ह करावे.

॥ मुख्य विधान करून तें सिद्ध करण्याकरितां पुढें पुष्कळ प्रमाणें दिलेलीं असतात. मुख्य विधानें

फार महत्वाचीं असल्यामुळे तीं ध्यानांत ठेवणें
अवश्य असतें.

:: जेथें एकादा उत्तम विचार नमूद केला असून
त्या विचारापासून अनेक विचार निघण्याचा

:: संभव असेल अथवा ते विचार वाचून आप-
णांस दुसरे कांहीं विचार सुचले असतील तेथें

:: अशी खूण करावी. अशावेळीं ते विचार आपल्या
वर्हात टिपून ठेवून आपणांस जे विचार सुचले
असतील, तेही लगलीच टिपून ठेविले पाहिजेत.
नवीन विचार ज्या वेळचे त्या वेळीं टिपून न
ठेविले तर त्यांची आपणांस विस्मृति पडते, व ते
पुनः ध्यानांत येण्याचा फारच थोडा संभव असतो.

× जेथें खोटीं विधानें आढळून येतील तेथें अशी
× खूण करावी.

.१ ज्या ठिकाणीं आपणांस संशय आला असेल तेथें
प्रश्न चिन्ह घालवें.

V एखादा पारिग्राह विशेष महत्वाचा व ध्यानांत
घरण्यास योग्य असा आढळून आल्यास, आरंभीं
असें चिन्ह करावें; हाणजे तो शोधून काढून पुनः
वाचण्यास ठीक पडतें. जेथें सुरस शब्द किंवा
वाक्यें आढळून येतील त्या शब्दांखालीं आडवी
रेष ओढून ठेवावी. हा क्रम ठेविल्यास वाचन
होऊन आपणांस भाषा पारिशीनही उत्तम होईल.

याशिवायही आणखी कांहीं खूणा कोणांस करणें असतील

तर कराव्यात. परंतु पहिल्यानें खुणा बरोबर ठरवून नंतर त्या करीत जाव्यात. नाही तर आपण कशाकरितां खुणा केली तें पुढें आपणासच समजणार नाही! वर लिहिलेल्या खुणा करण्याचा लेखकाचा क्रम असून तो त्याला फार समाधानकारक वाटतो. त्या योगानें पुस्तकांतील बहुतेक महत्वाचा भाग कोणत्या ना कोणत्या तरी खुणांनीं व्यापत असतो. अशा रीतीनें पुस्तक वाचून झाल्यावर त्यांतील खुणा केलेल्या ओळी पुनः

- लक्ष्य लावून वाचाव्यात. वेळींच जेवढें आपल्या ध्यानांत राहिल तेवढें चांगलें. नंतर आपल्या वहीत पुस्तकाचें नांव, ग्रंथकर्त्याचें नांव, ज्या संग्रहालयांतून पुस्तक आणलें असेल त्याचें नांव व कधी आणलें असेल ती तारीख, इतकें प्रथम टिपून ठेवून नंतर पुस्तकांतील जेवढा मजकूर लिहून ठेवण्यास योग्य असेल तेवढा मजकूर टिपून ठेवावा. कोणत्या पृष्ठावर तो असेल तें पृष्ठ त्या मजकुराच्या बाजूस लिहून ठेवावे, व ती स्मरणवही फावल्या वेळीं पहात जावी. ह्याणजे पुस्तकांतील बराच भाग आपल्या अगदीं सहज लक्षांत राहिल.

- सर्वच पुस्तके लक्ष लावून वाचण्यासारखी असतात, असें नाही. कित्येक साधारण रीतीनें वाचून टाकली असतां भागते. कित्येक मधून मधून वाचून पहाण्यासारखी असतात. पुस्तक हटलें की, तें ह्या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत वाचून टाकिलेंच पाहिजे असें नाही. यासंबंधानें लिहित असतां लॉर्ड बेकन यानें हटलें आहे, “ कित्येक पुस्तके फक्त चव घेऊन सोडून देण्याच्या लायकीची असतात; कित्येक गिळून ठेवण्या सारखी असतात व कित्येक (अशांची संख्या थोडी असते) वाचून वाचून खाण्यासारखी व जिरविण्यासारखी असतात. ह्याणजे

कित्येक पुस्तकें अशीं असतात कीं, तीं अंशतः वाचार्थी. कित्येक समग्र साधारण लक्ष्यपूर्वक वाचार्थी, व कित्येक (अशीं थोडीं) लक्ष्यपूर्वक व समग्र वाचार्थी. ” याशिवाय कित्येक पुस्तकें अशीं असतात कीं, तीं वारंवार वाचलीं असतांही अधिक बोधप्रद व ज्ञानदायक होतात.

वर सांगितल्याप्रमाणें वाचनांचा क्रम ठेविल्यास जरी तुम्हीं थोडीं पुस्तकें वाचलीं, तरी त्यांपासून तुम्हांस फार फायदा होणार आहे. तुम्हीं जें वाचलें असेल तें बहुतेक तुमच्या ध्यानांत राहिल आणि त्यावर तुम्हीं पुष्कळ विचार केला असल्याकारणानें तें ज्ञान अगदीं तुमचें होईल. लिहिण्याचा किंवा बोलण्याचा प्रसंग असल्यास तुम्हांस त्या पुस्तकांतून बरोबर उतारे देतां येतील. पुनः कदाचित् तें पुस्तक पहाण्याचें कारण पडल्यास तें कोठें आहे, व त्यांत कोणत्या पानावर काय काय लिहिलें आहे, तेंही तुम्हांस वहीवरून तेव्हांच कळून येईल.

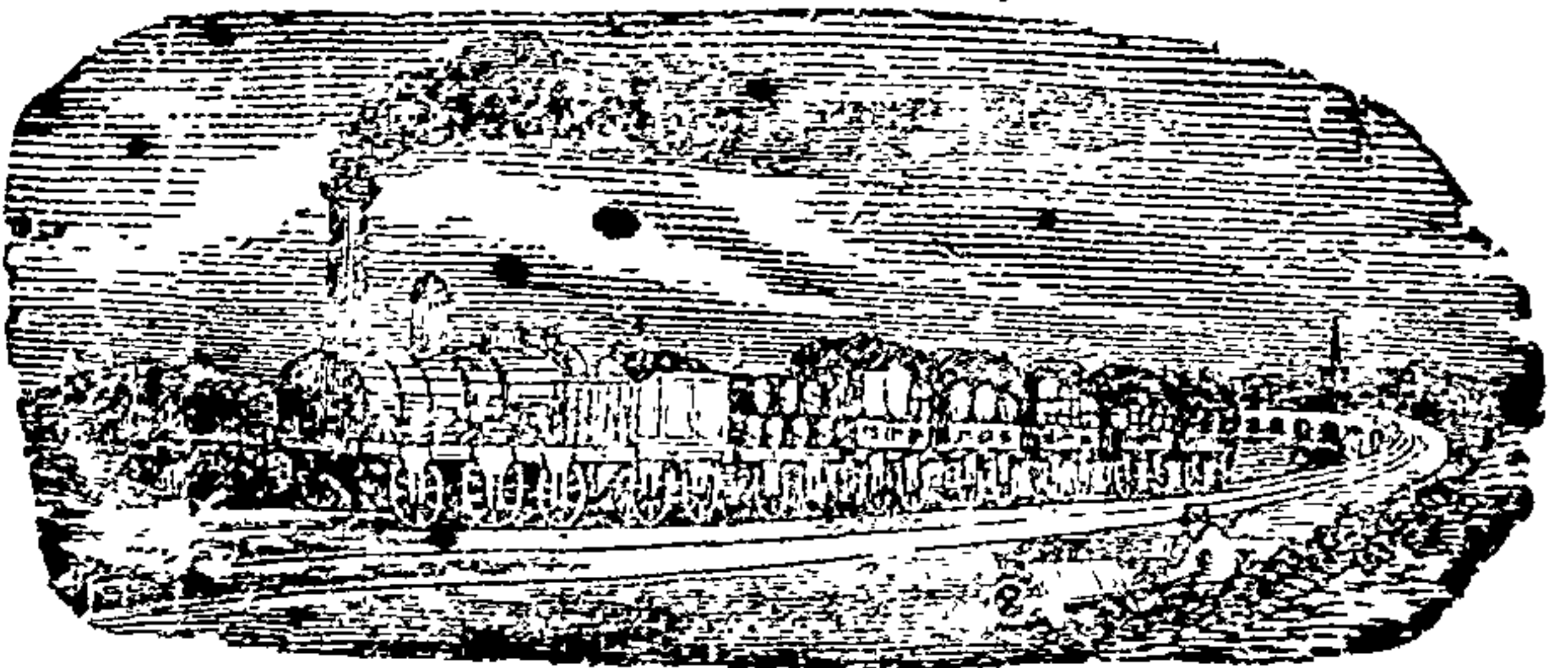
वाचते वेळीं दुसरी एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, वाचनापासून लोकांचे जे विचार आपणास कळतात ते नीटपणें समजून घेऊन त्यांची योग्य व्यवस्था लाविली पाहिजे; आपले पूर्वीचे विचार व नवीन विचार यांची परस्परांशीं विचारपूर्वक सांगड घालून त्यांचा एक जीव करून टाकला पाहिजे. असें केल्यानेंच पूर्वीच्या विचारांत नवीन विचार अगदीं एकजिव होतात. बाजारांतून अनेक प्रकारच्या जिनसा खरेदी करून आणल्यावर घरी त्या आपण पृथक् पृथक् व व्यवस्थेशीर ठेवितों, यामुळे आपणास पाहिजे त्या वेळीं पाहिजे ती वस्तू सहज मिळते. जर आपण जिनसा व्यवस्थेशीर न ठेविल्या, तर काय रें स्थिति होईल ? वेळेवर आपणास एकही वस्तू मिळणार नाही, हें

उघड आहे. त्याचप्रमाणे विचारांचे आहे. ते नीटपणे समजून घेऊन ध्यानांत ठेविले तर ते वेळेवर आठवत असतात. नाही तर एकच गोंधळ होऊन कांहींच समजेनासे होते. मग वाचले काय आणि न वाचले काय सारखेच होते.

अशा रीतीने लक्ष्यपूर्वक वाचणे सोडून देऊन कित्येक लोक भाराभर पुस्तके वाचीत सुटतात. प्रत्येक दिवसास ते चार चारशे पाने याचतात. टिपणवही अथवा सिसपेनसोल त्यांना कधीही लागत नाही. ग्रंथकार जे लिहितो, त्यांत सत्य किती, ध्यानांत धरण्यास योग्य असा भाग कोणता व टाकाऊ कोणता, याकडे ते मुळींच लक्ष देत नाहीत. पुस्तकापासून मनरंजन होऊन कसा तरी कालक्षेप व्हावा, येवढीच त्यांची इच्छा असते. त्यांच्या नजरेखालून जरी हजारों उत्तम विचार गेलेले असतात तरी ऐन बाणाच्या प्रसंगी त्यांना त्यांपैकी एकही विचार आठवत नाही. यामुळे लिहिण्यांत किंवा बोलण्यांत त्यांच्या अंगी विद्वत्तेचे तेज मुळींच दिसून येत नाही. येवढे वाचून ते आपल्या डोळ्यांस आणि मेंदूस मात्र व्यर्थ शिणवितात, असे मोठ्या कष्टाने ह्मणविं लागते !

वाईट पुस्तके हार्तीसुद्धां धरूं नका. सर्वच पुस्तके चांगलीं असतात, असे नाही. छापण्याची कला निघाल्यापासून हजारों पुस्तके छापून निघतात. त्यांत टाकाऊ घाणेरी पुस्तके किती तरी असतात. अशीं पुस्तके वाचून आपल्या मनास डाग लावून घेण्यापेक्षा तीं हार्ती न घरलेलीं बरीं. वाचकांस कांहींतरी सद्बोध व्हावा, त्यांची नीतिमत्ता, परोपकारबुद्धि, धैर्य, साहस इत्यादि सद्गुण वृद्धि-गत व्हावे, अशा हेतूने तीं मुळींच लिहिलेलीं नसतात. मनोरंजनाकरितांच केवळ तीं असतात. खून, मारामाऱ्या, दरोडे, व्यभिचार, लुच्चेगिन्या इत्यादि अनेक निंद्य कृत्यांचे चटकदार वर्णन

करून ते वाचकांचीं मनें खराब गोष्टींकडे लावितात. असलीं घाणेरडीं पुस्तकें वाचण्याची गोडी लागलीं ह्मणजे उदात्त व प्रासादिक काव्येंसुद्धां त्यांपुढें तुच्छ वाटतात ! त्यामुळें ज्ञानार्जनाची इच्छा व तशीच विचार करण्याची संवय नाहींशीं होऊन क्षणिक मनरंजन होण्यांतच मोठी गोडी वाटते. अशा रीतीनें घाणेरडीं पुस्तकें वाचण्याकडे वाचकांचीं प्रवृत्ति होऊन त्या पुस्तकांचा फार जरीनें खप होतो. ज्या पुस्तकांत अशीं चटकदार व स्वकपोलकल्पित वर्णनें नसतात, तीं पुस्तकें फारशीं कोणी हातीं धरीत नाहींत. आणि त्यामुळें चांगल्या पुस्तकांचा खप होत नाहीं; व तीं छापण्यासही कोणी फारसे धजत नाहींत ! यांकरितां वाईट पुस्तकें वाचण्याची प्रवृत्ति लोकांत जेवढीं ह्मणून कर्मा होईल तेवढी बरी.

भाग ६ वा.

प्रसिद्ध ग्रंथकार आणि त्यांचे वाचन.

ज्ञानार्जनाच्या कार्मी वाचनासारखे दुसरे सुलभ व उत्तम साधन नाही, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. वाचन हे खऱ्या विद्वत्तेचे एक मुख्य अंग होय. जन्मतः मनुष्य विद्वान् नसून विद्वत्ता ही त्यास स्वकष्टाने मिळवावी लागते. अशी विद्वत्ता ज्यांनी संपादन करून आपणांस धन्य ह्मणवून घेतले, जनसमूहास सन्मार्गास लाविले, ग्रंथ लिहून पुढील लोकांस ऋणी करून ठेविले, अशा थोर पुरुषांच्या चरित्रमालिकेचे अवलोकन केल्यास असे आढळून येईल की, दिवसांतून त्यांचे तीन चार तास तरी निदान पुस्तके वाचण्यांत जात असत. पाठशाळेतील शिक्षणक्रम चालू असतांनाच ते सुरस व उत्तम ग्रंथ वाचत व शिक्षणक्रम आटोपल्यावर निदान चार पांच वर्षेपर्यंत तरी वाचनांत काळ घालवित असत. कोणत्या विषयांवर प्राधान्यत्वे करून लिहावयाचे ते ठरवून नंतर त्या विषयावरलि उत्तमोत्तम ग्रंथ वाचून व सांगोपांग माहिती मिळवून प्रथम ते आपली भूमिका उत्तम बनवत असत आणि नंतर ग्रंथ लिहिण्यास लागत असत. लेखन व्यवसायांतही त्यांचे वाचन चालू असेच. कित्येकांस तर वाचनाची एवढी गोडी लागली होती की, जेव्हात जेव्हा असे तोंपर्यंत त्यांनी आपला वाचनाचा हव्यास कधीही सोडिला नाही. ऐहिक लाभाची इच्छा धरून ते ग्रंथ वाचत नसत, तर आपणास ज्ञान मिळावे किंवा सत्य कळावे आणि आपल्या हातून उत्तम लोकसेवा व्हावी, हीच त्यांची मोठी इच्छा असे.

सुप्रसिद्ध वक्ता एडमंड बर्क हा दररोज अजमासैं तीन तास वाचनांत घालवीत असे. त्यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, “ पुष्कळ वाचन चांगलें. परंतु त्या वाचनाचें मनांत चांगलें रूपान्तर करून योग्य प्रसंगीं त्याचा उपयोग करणें हें अधिक चांगलें. ” ड्रायडनचे गद्य ग्रंथ त्याला फार आवडत असत.

गिवन नामक प्रसिद्ध इतिहासकाराच्या चरित्रावरून समजतें कीं, तो सोळा वर्षांच्या वयाचा होण्यापूर्वीच त्यानें आरबी, इराणी, तारतर, तुर्क वगैरे लोकांविषयीं इंग्रजी भाषेंतील सर्व पुस्तकें वाचून टाकिल्लीं होतीं. इतिहासाची त्याला फार गोडी असे. ‘ युनिव्हर्सल हिस्टरी [जगाचा इतिहास] झेनोफन, हेरोडोटस, यांच्या ग्रंथांच्या वाचनापासून त्याच्या मनांस आनंद होऊन त्याचें सर्व लक्ष इतिहासाकडे लागलें व पुढें तो मोठा इतिहासकार झाला. वाङ्मयात्मक ग्रंथही तो मोठ्या आवडीनें वाचोत असे. आपल्या वयाच्या पंचविसाव्या वर्षीं त्यानें ग्रीक भाषा शिकण्यास सुरवात केली, यावरून त्यास विद्येची केवढी अभिरुचि असे, हें चांगलें व्यक्त होतें. लहानपणीं व पाठशाळेंत असतांना गिवन याच्या धार्मिक शिक्षणाची फार हेळसांड झाल्यामुळें त्याच्या मनावर जो अनिष्ट परिणाम झाला, तो सर्व आयुष्यभर टिकला. आपल्या वाचनाविषयीं गिवन यानें एक ठिकाणीं लिहिलें आहे, “ पुस्तक हातांत घेऊन त्याचें नांव, विषय, अनुक्रमणिका पाहून टाकिली ह्मणजे कांहीं वेळ पुस्तक मी एकीकडे ठेवीत असें आणि त्या विषयावर आपल्यास किती माहिती आहे हें पहात असे, हें स्वपरीक्षण आटोपलें ह्मणजे मग तें पुस्तक वाचावयास आरंभ करावयाचा. एकीकडे फिरावयाला जाऊन त्या पुस्तकांतील किंवा त्यांतील एखाद्या भागांतील विषयासंबंधानें मला किती माहिती आहे किंवा माझी काय समजूत

आहे, मला काय वाटत आहे, हे एकदां पाहिले हणजे मग त्या पुस्तकाने माझ्या ज्ञानास किती भर घातली आहे हे ओळखण्याची मला पात्रता येत असे. पुस्तकत्यांचा व माझा अभिप्राय जुळल्यावर मला फार संतोष होत असे. विरोध पडला तरी त्याच्यामुळे माझ्या मनास बळकटी येत असे. ”

पोप—बारा वर्षांचा असतांनाच पोप याने घरीच वाचनास सुरुवात केली. काव्य वाचण्याचा त्याला विशेष नाद असे. वालर, स्पेन्सर, ड्रायडन यांचीं काव्ये नाचून त्याला फार आनंद होई. त्याने तत्वज्ञान व आत्मज्ञान या विषयांवरील ग्रंथ वाचले होते, इतकेच नाही तर यांशिवायही अनेक प्रकारचे ग्रंथ त्याच्या अवलोकनांतून गेले होते. त्याला वाचनाचा इतका नाद होता की, त्यापासून त्याची शरीरप्रकृति बिघडेल की काय अशी त्याच्या आत मंडळीस भीति फुडली होती.

मिल्टन—या आंग्ल कवीने पाठशाळेत सात वर्षे अभ्यास केल्यावर तो हार्टन नामक गांवी जाऊन राहिला. तेथे त्याने पंधर वर्षे वाचनांत घालविली. तो काळजीपूर्वक पुस्तकांची निवड करी व उपयुक्त अशीच पुस्तके वाची. त्यास जी माहिती लागे किंवा ज्या उद्देशाने तो पुस्तक हाती घेई, ती माहिती मिळेपर्यंत किंवा तो उद्देश साध्य होईपर्यंत तो सहसा पुस्तक खाली ठेवात नसे. त्याची एक टिपणवही सांपडली आहे. तींत ग्रीक, ल्याटिन, फ्रेंच, इटालियन, इंग्लिश इत्यादि ८० ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील टिपणे आढळून येतात. तसेच त्याने वाचलेले आराटस लायकोफन, युरिपिडीस आणि पिंडार हे ग्रंथ हल्ली उपलब्ध असून त्या ग्रंथांवर त्याने ठिकठिकाणी केलेली जीं विपुल टिपणे आहेत, त्यावरून तो किती लक्ष्यपूर्वक वाचणारा होता, याची पूर्ण साक्ष पटत आहे.

सर वाल्टर स्कॉट—ह्या सुप्रसिद्ध कादंबरीकाराची कादंबरी लिहिण्याकडे जी प्रथम प्रवृत्ति झाली, तिला कारणीभूत सरव्हांटिस नामक एका स्प्यानिश कादंबरीकाराचे ग्रंथ झाले. सरव्हांटिसच्या कादंबऱ्या तो मोठ्या आवडीने वाची व त्यांची फार प्रशंसा करी. घरींदारी किंवा कोठेही तो असला तरी त्याचें अवलोकन फार लक्ष्यपूर्वक असे. त्याला फिरण्याचा व सृष्टि शोभा पहाण्याचा विशेष नाद असे. इट्यालियन आणि स्प्यानिश या भाषा त्यास चांगल्या अंगत होत्या. कादंबऱ्या, योद्ध्यांचे पराक्रम, मध्ययुगांतील दंतकथा आणि देशांतील प्रचलित गाणी (पोवाडे) इत्यादि वाचण्याकडे त्याचें विशेष लक्ष्य असे. त्याची कल्पनाशक्ति विलक्षण होती आणि तीमुळे त्याला एकांतवास मुळींच दुःखद होत नसे.

लर्ड मेकॉले:—हा प्रसिद्ध निबंधकार व इतिहासकार फार जबर वाचणारा असून कादंबऱ्या वाचण्याचा ह्याला विशेष नाद असे. याची वाचनाची रीत अशी असे कीं प्रत्येक पान वाचून झाल्यावर तो पुस्तक मिटी आणि काय वाचलें तें सर्व पुनः ध्यानांत आणी. प्रथम प्रथम त्याच्या ध्यानांत कांहींच राहात नसे; परंतु पुढें त्याची स्मरणशक्ति इतकी वाढली कीं, पुस्तक मिटतांच सर्व मजकूर त्याच्या एकदम ध्यानांत येई इतकेंच नाही, तर वाचलेल्या पुस्तकांतील निवडक वाक्यें तो शब्दशः हाणून दाखवी. त्याच्या ग्रंथांत शब्दसौष्टव, अर्थगांभीर्य व हृदयंगम वर्णनशैली हीं जीं पदोपदीं आढळून येतात, त्या सर्वांस कारण त्याचें विशेष व मनःपूर्वक वाचन होय. थ्याकरे यानें त्याच्याविषयीं लिहिलें आहे कीं, “ एक वाक्य लिहिण्यास तो वीस पुस्तकें वाचतो आणि सृष्टिवर्णनाची एक ओळ लिहिण्यास तो शंभर मैल प्रवास करतो. ” ज्या विषयांवर लिहावयाचें त्या विषयावरील सर्व ग्रंथ वाचून स्वतः मनाची खात्री झाल्याशिवाय तो आपला ग्रंथ सहसा प्रसिद्ध करीत नसे.

सर विलियम हामिल्टन—हणून एक तत्ववेत्ता होऊन गेला. त्याचे हणणे असे कीं, वाचतांना महत्वाच्या भागावर खुणा करून ठेवाव्या. एकाद्या महत्वाच्या ग्रंथाचा अभ्यास करतांना महत्वाच्या शब्दाखाली किंवा वाक्याखाली पेन्सिलीच्या रेघा मारण्याचे काम जर चांगले शहाणपणाने केले तर त्या ग्रंथाचा थोडक्यांत गोषवारा काढल्यासारखे होते. निरनिराळ्या रंगांच्या पेन्सिलींनी याहापेक्षां चांगले काम होते. ऐतिहासिक दृष्टांतात्मक किंवा इतर तऱ्हेचा मजकूर यांतील भेद दाखविण्यास निरनिराळ्या रंगांच्या पेन्सिली चांगल्या. त्यांच्या योगाने गोषवारा मिळतो; व शिवाय त्या ग्रंथाची मीमांसाही होते.

जॉन मोर्ले.—याने एका निराळ्याच वाचनपद्धतीची प्रशंसा केली आहे. तो हणतो कीं, उत्तम पुस्तकाचा अभ्यास एकाच वेळी होत नाही. तीं पुस्तके वारंवार वाचावीं. वारंवार वाचण्यांत वेळेची दुरुपयोग होत नाही. एकवेळां जीं पुस्तके वाचण्यासारखी असतात; तींच शंभर वेळां वाचलीं असतां वेळेचा दुरुपयोग होत नाही.

ग्रे नामक आंग्लकवि वाचनाचा मोठा भक्त होता. मेजावर पडून वाचीत असलेला तो दिसे. लेहंट याचे ग्रंथ वाचणे त्याला आवड असे. शाळेंत असतांनाच त्याला विशेष वाचनाभिरुचि लागलेली होती. एकदा तुरुगांत असतांनाही त्याने वाचण्याकरितां काव्यग्रंथ विकत घेतले. तो जरी गरीब स्थितींत होता तरी पुस्तके विकत घेण्याकडे तो बराच पैसा खर्च करित असे. बायरन कवि हा खाते वेळीं, अंतरुणांत सुद्धां वाची. त्याचे वाचन पुष्कळ असून ते सर्व तऱ्हेचे असल्यामुळे त्याला विविध माहिती असे.

चार्ल्स डिकन्स या कादंबरीकारावर लहान पणापासूनच सरस्वतीचा वरदहस्त होता. याची कल्पनाशक्ति महाविलक्षण होती. प्रवासवर्णनें, कादंबऱ्या, व गोष्टी, वाचण्याची त्याला विशेष आवड असे. ज्याप्रमाणे शरिराला अन्नवस्त्राची अत्यंत आवश्यकता असते,

त्याप्रमाणें तरुण मंडळीच्या कल्पना शक्तीचा यथायोग्य परिपोष झाला पाहिजे, असें त्याचें मत आहे.

ह्यूम, स्विफ्ट इत्यादि ग्रंथकारांसही वाचनाची विशेष अभिरुचि असे. आपल्या इकडील कालिदास, भवभूति, दण्डी, वाण, या संस्कृत कवींच्या तसेंच मुकुंदराज, श्रीधर, वामन, मोरोपंत, तुकाराम, एकनाथ, ह्या महाराष्ट्र कवींच्या श्रवण, मनन आणि अवलोकनांतून पूर्वीचे वरेच ग्रंथ गेले होते. ज्ञानार्जनांच्या व ज्ञान-प्रकाराच्या कामीं त्यांनीं आपलें सर्व आयुष्य वेंचिलें ! पैसा जोडाव-यास ज्याप्रमाणें सतत उद्योग लागतो, त्याप्रमाणें ज्ञानार्जनाच्या कामींही सतत परिश्रम करावे लागतात. 'थेंबें थेंबें तळें सांचें' या ह्मणीप्रमाणें ज्ञान हें अल्प अल्प अंशानें प्राप्त होऊन सतत परिश्र-मानें त्याचा समुद्र बनतो.

लोकांत मान्यता किंवा प्रसिद्धी होण्यास कित्येक ग्रंथकारांस वर्षानुवर्षे लागलीं. बहुतेक ग्रंथकार मध्यवयांत किंवा उत्तरवयांत प्रसिद्धीस आले. टेनिसन आपल्या वयाच्या पन्नासाव्या वर्षीं उत्तम कवी ह्मणून ठाऊक झाला. ब्राऊनिंग हा साठ वर्षांचा होईपर्यंत तो उत्तम कवि आहे, हें लोकांस मुळींच माहित नव्हतें. गोल्डस्मिथ यानें 'डेझर्टेड व्हिलेज' हें सुरस काव्य आपल्या वयाच्या ४६ व्या वर्षीं प्रसिद्ध केलें, तेव्हांपासून त्याची ख्याति झाली. मिल्टन कवीनें 'प्याराडाईस लॉस्ट (स्वर्गपतन) व प्याराडाईस रिगॅड (पुनः स्वर्गरोहण) हीं उत्तम काव्ये आपल्या हातारपणीं लिहिलीं. याव-रून आमच्या वाचकांनीं हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, नुसती बुद्धि असून तिचा फारसा उपयोग होत नसतो, तर त्या बुद्धीस वाचन-रूपी जीवन घालून तीं वृद्धिंगत केली पाहिजे, व सतत परिश्रम करून आपल्या अंगीं विशेष विद्वत्ता आहे, असें जगाच्या प्रचीतीस आणून दिलें पाहिजे.

भाग ७ वा.

स्मरणशक्ति व ती वाढवावी कशी.

स्मरणशक्तीचा वाचनार्शी अति निकट संबंध आहे. पुस्तकें वाचून मिळविलेलें ज्ञान ध्यानांत रहाण्यास स्मरणशक्ति चांगली असली पाहिजे. ध्यानांतच जर कांहीं रहात नसेल, तर वाचनाचे व्यर्थ श्रम कशाला ? अवलोकन, संभाषण, वाचन, मनन इत्यादि साधनांच्या योगानें महत्प्रयासानें ज्ञान मिळवावयाचें, तें विसरून जाण्याकरितां नव्हे, तर त्या ज्ञानाचा आपणास नेहमीं उपयोग व्हावा, अशी प्रत्येक मनुष्याची मनापासून इच्छा असते. दहावीसदां ग्रंथ वाचून जी गोष्ट एकाच्या ध्यानांत रहात नाही तीच एकदां वाचण्यानें दुसऱ्याच्या ध्यानांत रहाते. एखाद्या वाटसरू मार्ग क्रमित असतां तृषेनें विव्हळ झाला असतांना त्यास उत्कृष्ट विहीर लागवी, परंतु त्या जवळचें भांडें इतकें फुटलेलें असावें कीं त्यांतून थेंबभरसुद्धां पाणी त्याच्या हातीं पडूं नये, अशी स्थिति झाली असतां तो वाटसरू किती निराश होईल बरें ! तेंच त्याचें भांडें धड असतें तर तेथें त्यानें आपली तहान भागविली असती आणि प्रवासांत पिण्याकरितां आपणाबरोबर आणखी पाणी घेतलें असतें. तद्वत् स्मरणशक्ति हें एक भांडें असून या भांड्यांत मनुष्यास आपलें सर्व ज्ञान, सर्व अनुभव, सांठवून ठेवितां येतो. ज्ञानाचा किंवा अनुभवाचा पाया बहुतेक स्मरणशक्तिवर अवलंबून आहे. याकरितां स्मरणशक्ति ह्यणजे काय व ती वाढवावी कशी, याविषयीं प्रत्येकानें अवश्य माहिती करून घेतली पाहिजे.

आपण जी गोष्ट एकदां पाहिली असेल किंवा ऐकिली असेल, ती आपणास पुढें पाहिजे त्या वेळीं ज्या शक्तीच्या योगानें पुनः ध्यानांत आणतां येते, त्या शक्तीस स्मरणशक्ति असें ह्मणतात. पशुपक्षी इत्यादि प्राण्यांस स्मरणशक्ति अत्यल्प आहे. ती मनुष्याच्याच ठिकाणीं परमेश्वरानें अधिक ठेविली आहे. सृष्टि-क्रमांत मनुष्यप्राणी ईश्वराच्या खालोखाल असून तो जगांतलिं सर्व वस्तूंवर व प्राणिमात्रांवर आपला पूर्ण अंमल गाजवीत आहे, याचें कारण हेंच कीं, जगन्नियंत्यानें त्यास बुद्धि व स्मरणशक्ति या दोन अमोल देणग्या दिल्या आहेत. जेवढी बुद्धीची उपयुक्तता आहे, तेवढीच स्मरणशक्तीचीही आहे. बुद्धीच्या योगानें मनुष्यास ज्ञान प्राप्त होतें, आणि स्मरणशक्तीच्या योगानें तें त्यास सुरक्षित सांठवून ठेवितां येतें. स्मरणशक्तीस कोठाराची उपमा देण्यांत येतें, ती वास्तविक पहातां बरोबर नाही. कोठारास कसला तरी आकार असून अमुक एक रूण किंवा खंडी इतकाच माल त्यांत राहिल; जास्त रहाणार नाही. तसें स्मरणशक्तीचें नाही. विचार हे जड पदार्थ नसल्यामुळें ते सांठविण्याचें कोठार जी स्मरणशक्ति तीस अंकार नाही. आणि जडत्वही नाही. मेंदूसारख्या लहानशा जागेंत जरी तिचा समावेश आहे, तरी तिची व्यापकता इतकी आहे कीं, मनुष्यानें आजन्म किती जरी ज्ञानाच्या राशीच्याराशी मिळविल्या तरी त्या संगळ्यांचा तीत समावेश होऊन आणखी जागा नेहमीं रिकामीं असावयाचीच. ज्ञान सांठविण्यास स्मरणशक्तींत जागा शिल्लक नाही, अशी गोष्ट कधीं घडून आली असेल, असें मुळींच संभवत नाही.

स्मरणशक्ति सर्वास सारखी असते असें नाही. कोणाच्या ठिकाणीं ती जास्त असते व कोणाच्या ठिकाणीं कमी असते. तरी

पण मनुष्याने प्रयत्न केल्यास त्यास आपली स्मरणशक्ति बरीच वाढवितां येते. अष्टावधानी, शतावधानी या लोकांची स्मरणशक्ती जरी जन्मतः अधिक असली, तरी स्वप्रयत्नाने ते ती पुढे वाढवितात. आणि त्यांचंमुळे साधारण लोकांस ते आपल्या अलौकिक स्मरणशक्तीच्या योगाने अगदी थक करून सोडतात. स्मरणशक्ति वाढविणे हे काम फार कठीण व महत्प्रयासाचें आहे. ते एक दोन दिवसांत किंवा महिन्या दोन महिन्यांत साध्य होण्यासारखें नसून त्याकरितां वर्षानुवर्षे खपले पाहिजे. आपणांस ज्या संवयी लागल्या असतील त्या समूळ नाहीशा करून त्या जागी नवीन संवयी लाविल्या पाहिजेत. जुन्या संवयींस फाटा देऊन नवीन लावणे हे काम किती कठीण आहे, हे आमच्या वाचकांच्या पूर्ण अनुभवास आलेच असेल. त्याविषयी जास्त लिहिण्याची येथे आवश्यकता नाही.

स्मरणशक्ति हे विचाराचें कोठार आहे ह्यापून पूर्वी सांगितलेंच आहे. कोठारांत तद्दतःहेच्या लहान मोठ्या अनेक वस्तु ठेवणे असल्यास त्यांचें वर्गीकरण करून त्या शिस्तवार ठेविल्या पाहिजेत व त्या वारंवार पाहिल्या पाहिजेत. ह्याजें कोणती वस्तु कोठें आहे, हें वेळेवर सहज चटकन सांगता येईल. त्याचप्रमाणें विचारांचें आहे. जें जें आपण ऐकतें किंवा पहातों, तें प्रथम लक्षपूर्वक मनन करून ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. कोणतीही गोष्ट लक्षपूर्वक व शांतपणें समजून घेणे ह्याजें अर्धेअधिक काम झाल्यासारखें आहे. पुष्कळ लोकांची चूक होते ती वाठिकाणीच. ते कोणतीही गोष्ट बरोबर पहात नाहीत, ऐकत नाहीत, अथवा ती विषयी फारसा विचारही करीत नाहीत. यामुळे ती त्यांस बरोबर समजत नाही किंवा ती त्यांच्या ध्यानांतही बरोबर रहात नाही. जें जें तुहीं पहाल किंवा ऐकाल त्याविषयी प्रथम नीट लक्ष-

पूर्वक विचार करा. आपले पूर्वीचे विचार व नवीन विचार यांची वेळींच योग्य सांगड घाला. असें केल्यानें बऱ्याच गोष्टी तुमच्या सहज ध्यानांत रहातील. जीं कामें तुहांस करावयाचीं असतील. तीं चांगल्या रीतीनें व लक्षपूर्वक करण्याची संवय अवश्य लाविली पाहिजे. तरच तीं तुमच्या ध्यानीं रहातील. लक्ष न देतां अर्धवट कोणतेही काम करण्यापेक्षां न करणें बरें.

प्रथमतः मनुष्याचा स्वभाव स्थिर व शांत असला पाहिजे. जे लोक धांदल्या व गडबड्या स्वभावाचे असतात, लक्षपूर्वक पहाण्याची, ऐकण्याची किंवा वाचण्याची ज्यांना मुळींच संवय नसते, अशा लोकांच्या ध्यानांत कोणतीही गोष्ट क्वचिन्नूच रहाते. याचें कारण असें कीं, लक्षपूर्वक अवलोकन करण्याची जेव्हां संधि असते, तेव्हां त्यांनीं दुर्लक्ष्य केल्यामुळे त्यांच्या मनावर बरोबर ठसा उमटत नाहीं आणि त्यामुळे त्यांच्या ध्यानांत ती गोष्ट रहात नाहीं. कदाचित् जरी राहिली तरी वेळेवर ती त्यांना बरोबर आठवत नाहीं. गडबड्या स्वभावाच्या मनुष्यांच्या ठिकाणीं तर्कशक्ति किंवा समर्पकपणा फारच थोडा असतो. त्यांची विचारशक्ति कोटी असते, त्यांनीं जरी पुष्कळ प्रवास केला किंवा पुष्कळ ग्रंथ वाचले, तरी त्यांच्या ज्ञानभांडारांत फारशी भर पडत नाहीं.

कांहीं लोक शून्यवृत्तीचे असतात. सृष्टीतील अनेक वस्तू ते पहातात. संवाद, वाचन इत्यादिकांच्या योगानें त्यांस पुष्कळ नवीन गोष्टी कळून येतात; परंतु त्यांचे ध्यानांत कांहीं रहात नाहीं. याचें कारण असें कीं, जो विषय ते हातीं घेतात, त्याकडे त्यांचें मुळींच लक्ष्य नसतां तें त्यावेळीं एका भलत्याच विषयाकडे असतें. त्यामुळे ते दोन्हीही विषयांस अंतरतात. जो विषय हातीं घेतलेला असतो तो त्यांस समजत नाहीं. आणि ज्या विषयाची तंद्री लागलेली असते, तोही त्यांना

पुरता कळत नाही. सारांश 'इदं च नास्ति न परं च लभ्यते' अशी त्यांची स्थिति होत. शून्यवृत्ति ही एक मानसिक महाव्याधि आहे. ती जडली असता मनुष्य डोळे असून अंधळा होतो; कान असून बहिरा होतो; त्याची विचारशक्ति, स्मरणशक्ति वगैरे सर्व शक्ती नाहीशा होतात ! सारांश, शून्यवृत्ति हे एकप्रकारचे वेडच आहे, असें हटलें असतां फारसें गैरवाजवी होणार नाही. याकरितां ही व्याधि जडूं न देण्याविषयीं प्रत्येकानें फार खबरदारी घेतली पाहिजे. एकदां जडली कीं, ती हळूहळू वाढत जाते आणि पुढें मनुष्य अगदीं कुचकामाचा होतो !

कोणतीही गोष्ट ध्यानांत रहाण्यास तिजकडे चांगलें लक्ष्य दिलें पाहिजे. लक्ष्य न दिलें तर तीं ध्यानांत रहात नाही. एखाद्या भिंतावर असंख्य चित्रे काढलेलीं असून तीं आपण पाहूं लागलों, तर त्या चित्रांपैकी ज्या चित्रांकडे लक्ष विशेष वेधलें जाईल, तींच आपल्या ध्यानांत रहातील. इतर आपल्या ध्यानांत रहाणार नाहीत, इतकेंच नाही, तर तीं आपण पाहिलीं कीं नाही, याची आपणास आठवणसुद्धां राहणार नाही. लक्ष नसलें ह्मणजे आपल्याशीं कोण बोलत आहे, आपण कोणाकडे पहात आहों, आपल्या सभोवतीं काय चाललें आहे, हे मनुष्यास कांहींच कळत नाही. कोणतीही गोष्ट लक्षपूर्वक पहाण्याचा निश्चय केला असतां प्रथम अंमळसे श्रम पडतात; परंतु पुढें तशीच संवय होते. एकाग्र मनानें कोणत्याही विषयाचें परिशीलन झालें असतां, तो थोडक्या कळांत चांगला समजतो व आपल्या ध्यानांत सहज रहातो. आपल्यास स्मरणशक्ति विशेष असते, याचें कारण त्याच्या मनाची एकाग्रता विशेष असते, हे होय. झूटसुविषयीं असें सांगतात कीं, ज्या लढाईवर सर्व ज्ञात पृथ्वीचें स्वामित्व अवलंबून होतें, अशा फारसेलिया

येथील लढाईच्या आदल्या रात्री तो आपल्या तंबूत पुस्तक वाचीत व लेखणीने त्यावर खुणा करीत स्वस्थ बसला होता ! यावरून त्याच्या मनाची एकाग्रता केवढी होती, याचा वाचकांनीच विचार करावा ! एकाग्र मनाने जे जे कांहीं कराल, ते ते तुमच्या चांगले ध्यानांत राहिल.

विचाराने विचार वाढतात, ज्या गोष्टींत प्रथम आपली मति चालत नाही, त्याच गोष्टींविषयी आपण विचार करू लागलों कीं, त्या आपणास सहज कळतात. कार्यकारणभाव समजतो. विचारशक्ती घर्षण होत गेल्याने तीस तीव्रता येते, व त्यामुळे लहानसहान गोष्टीसुद्धा विनचूक आपल्या ध्यानांत रहातात. मन हे लोखंडासारखे असून विचारांच्या योगाने ते चकचकीत किंवा तरतरीत रहाते. विचार कमी पडले कीं, ते तेव्हांच गंजून जाते. दुसऱ्यांच्या विचारावर किंवा सल्लामसलतीवर अवलंबून राहणे, हे दुर्बलतेचे चिन्ह होय. प्रत्येक मनुष्याने स्वतःविचार करून बरेवाईट हुडकून काढून आपले मत ठाम ठरविले पाहिजे, आपले पूर्वज श्रुतिस्मृतीसारखे मोठमोठाले ग्रंथ पाठ करीत असत. होमर कुवीचे समग्र ग्रंथ पाठ झणून. दाखविणारे लोक ग्रीक लोकांत होते. संवर्षांच्या योगाने पाठान्तरशक्ति वाढते, जे श्लोक पाठ करण्यास प्रथम तासाचे तास लागतात तेच पुढे पुढे सहज पाठ होतात. लहान वयांत थोडे पाठान्तर करणे बरे, परंतु पाठ करण्याचा बोजा मनावर फार पडतां कामा नये. त्यामुळे मेंदूवर अति श्रम पडून तो बिघडतो. एकाच वेळीं एका दमांत पाठ करून मेंदूस श्रमाविषयापेक्षां पुनः पुनः लक्षपूर्वक एकाग्र चित्ताने

वाचून पाठ करणे अधिक चांगले.* या तत्वास अनुसरून पूर्वीची पाठांतर करण्याची पद्धति प्राथमिक शाळांतून बंद करण्यांत आली असून तिच्या जागी बालोद्यानशिक्षणपद्धतीचा दिवसेंदिवस अधिक प्रसार होत आहे. बालोद्यानपद्धतीपासून विचारशक्ति वाढत जाऊन स्मरणशक्तीसही चांगली मदत होते.

ऐकलेल्या किंवा वाचलेल्या विषयांवर वादविवाद केल्या असतां किंवा ते लिहून काढले असतां अधिक ध्यानांत रहातात. थ्युसीडायडीस याची भाषासंणी आपणास यावी ह्मणून डिमोस्थेनिस यानें त्याचा इतिहास आठ वेळां लिहून काढला होता. ऑडिसनच्या स्पेक्टर नामक ग्रंथाचा एक भाग बेंजामिन फ्रांझीन याच्या हातीं पडला, तेव्हां त्यां पुस्तकांतील भाषासंणी व विषयमांडणी पाहून आपणांसही असें लिहितां यावें, असें बेंजामिन यास वाटलें. त्याकरितां तो त्या पुस्तकांतील एक एक कलम लक्ष्यपूर्वक वाची व पुस्तक मिटून ठेवून तशाच रीतीनें व त्याच शब्दानें तो लिहून काढण्याचा प्रयत्न करी. प्रथम प्रथम त्यास चांगलें लिहितां येईना. परंतु पुढें स्पेक्टरसारखे लेख तो भराभर लिहून काढूं लागला. इंग्लंडांतील सुप्रसिद्ध मुत्सद्दी सर राबर्ट पील हा आपल्या काळचा मोठा जबरदस्त वादविवाद करणारा असून त्याची बुद्धिमत्ता कशी वाढली, ती गोष्ट येथें अवश्य सांगितली पाहिजे. तो प्रार्थनामंदिरांतून घरीं आला ह्मणजे तूं आज काय ऐकलेंस, ह्मणून त्याचा बाप त्यास नेमानें विचारी. प्रारंभी

* टीप:—जे कांहीं पाठ करावयाचें असेल त्याचा अर्थ समजून घेऊन नंतर पाठ करावें. •

अर्थाविण पाठ कासया करावें ।

द्वयर्थचि मरावें घोकोनियां ॥

रामदास.

त्यास ठळक ठळक गोष्टीसुद्धां ध्यामांत ठेवून सांगतां येत नसत. परंतु पुढें देवळांतोळ भाषणें मोठ्या काळजीनें ध्यानांत ठेवून बापानें विचारल्यावर तो तीं त्यास सांगू लागला. अशा रीतीनें त्यास लक्षपूर्वक ऐकण्याची संवय लागून, त्याची स्मरणशक्ति इतकी वाढली कीं मंदिरांत ऐकलेलीं व्याख्यानें जणूं काय पाठ हणून दाखवूं लागला ! सारांश, वाचलेल्या किंवा ऐकिलेल्या मोष्टी लिहून काढल्या असतां किंवा त्यांविषयीं वादविवाद केला असतां, त्या बऱ्याच ध्यानांत रहातात, असा अनुभव आहे.

स्मरणशक्ति ही मनुष्याच्या स्वराप्रमाणें आहे. स्वभावतःच जसा कित्येक मनुष्यांचा स्वर मधुर असतो व पुढें अभ्यास केल्यानें अधिकस्य अधिक फलम्, या न्यायानें अति उत्तम होतो, तद्वत् कित्येकांची स्मरणशक्ति लहानपणापासूनच अधिक असते; अशा लोकांनीं प्रयत्न केल्यास ते एकपाठी निघतील किंवा शतावधानी होतील यांत नवल काय ? विक्रम राजाच्या पदरीं एकपाठी कवि असून त्यांच्यासमोर कोणी कविता हणून दाखविली कीं, ते ती कविता जुनीच आहे असें हणत व प्रत्यंतराकारतां बिनचुक पाठ हणून दाखवात. सिनकानें एका ठिकाणीं लिहिलें आहे कीं, अथेन्स शहरांत पूर्वी एक सेनापति असे. त्याची स्मरणशक्ति फार विलक्षण असे. त्याच्या हाताखालीं असलेल्या अडीच तीन हजार शिपायांचीं नांवें त्याच्या अगदीं मुखोद्गत असत. अशी विलक्षण स्मरणशक्ति फारच थोड्या लोकांस असते. परंतु स्मरणशक्ति कशी वाढवावी याविषयीं थोडक्यांत जें वर सांगितलें आहे तें वाचकांनीं ध्यानांत बाळगून त्याप्रमाणें वाचण्याचा प्रयत्न केला असतां, त्यांना विशेष फायदा होईल; व अल्प प्रयासानें बऱ्याच गोष्टी त्यांच्या चांगल्या ध्यानांत रहात जातील.

भाग ८ वा.

वाङ्मय.

वाङ्मय हा शब्द जरी लहान आहे, तथापि या शब्दाची व्यापकाता अति मोठी आहे. वाङ्मय ही संज्ञा काव्य, कादंबऱ्या, नाटके, सुरस व मार्मिक निबंध, इतिहास, चरित्रे, टीकात्मक-लेख, इत्यादि विषयांसच साधारणतः लावण्यांत येत असते. कित्येक लोक वाङ्मयांत शास्त्रांचाही समावेश करतात. परंतु शास्त्रे अनेक असून त्यांचा विस्तारही प्रचंड असल्यामुळे शास्त्र आणि वाङ्मय हीं निरनिराळीं समजणे बरे. प्रत्येक राष्ट्राच्या वाङ्मयावरून त्या लोकांची प्रगति, अवनति, त्यांच्या रीतिभाती, त्यांचे आचारविचार वगैरे अनेक गोष्टी आपणांस सहज कळून येतात. आरशांत पडलेले प्रतिबिंब पाहून तें ज्या पदार्थाचें असेल त्या पदार्थाविषयीं दृश्य तेवढ्या गोष्टी आपणांस सांगता येतात, तद्वत् वाङ्मय हा एक आरसा असून त्या आरशांत ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांचें अंतरंग व बहिरंग हीं स्पष्ट दिसून येतात. दोन हजार वर्षापूर्वी सुधारणेच्या शिखरीं पोहोचलेलीं ग्रीक व रोमन राष्ट्रे नामशेष झाल्यास आज किती तरी शतके झालीं असूनही, त्यांचें जें वाङ्मय उपलब्ध आहे, त्यावरून ते लोक कसे होते, त्यांचें आचारविचार कसे होते, याची आपणांस सहज कल्पना करतां येते.

फार लांब कशाला ? आर्यलोक हे जगांत अत्यंत प्राचीन लोक असून प्राचीन कालापासून त्यांच्या आचारविचारांत जो फरक होत गेला आहे, वेळोवेळीं त्यांमो जें ज्ञान संपादन केलें आहे, तें सर्व

आज कायम आहे, याचें कारण त्याचें वाङ्मय होय. राष्ट्राच्या उन्नतीस वाङ्मय हें जितकें कारणीभूत असतें, तितकी इतर कोण-तीही दुसरी गोष्ट असू शकत नाही. आज विसावें शतक लागलें असून आपल्या देशांतलें भिल्ल, कोळी, वारली, गोंड इत्यादि लोक अद्यापि अज्ञानांधकारांत कां रहावे, सुधारणेचा त्यांना गंधही कां नसावा ? याचें कारण हेंच कीं, त्यांच्यांत ग्रंथसंग्रह नाही; आणि ते लिहिणें वाचणें शिकत नाहींत. जेंपर्यंत ते लिहिणें वाचणें शिकून जगांतलें अनुभवाचा फायदा घेणार नाहींत, तेंपर्यंत त्यांची स्थिति हल्लीं आहे अशीच कायम राहिल ! इतकेंच नाही, तर ती उत्तरोत्तर वाईट होत जाईल ! वाङ्मय हें नदाप्रमाणें आहे. नदाचा उगम एखाद्या झऱ्यापासून असून पुढें त्यास अनेक ओढे व नद्या मिळाल्यामुळें तो प्रचंड होतो. तद्वत् वाङ्मयांतलें ग्रंथसंख्या हळूहळू वाढत जाऊन पुढें प्रचंड ग्रंथभांडार होतें. वाङ्मयाची जी येवढी श्रेणी वर्णिलेली आहे, याचें कारण हें कीं, त्यापासून मनुष्यांतलें आडदांडपणा कमी होऊन त्यांच्यांतलें प्रेमाचा झरा वाढतो आणि समाजांत त्याची उपयुक्तता अधिकाधिक वाढत जाते. लिहिणें वाचणें आलें आणि स्वतंत्रपणें कार्य कारण भावाचा विचार करतां भेऊं लागला, ह्मणजे वाङ्मयरूपी सरस्वतीमंदिराची किल्ली आपल्या ताब्यांत आली असें समजावें. मग या मंदिरांत प्रवेश करून तेथें साठविलेल्या ज्ञानामृताचें सेवन करण्यास आपणास मुळींच अडचण पडणार नाही. तेथील ज्ञानभांडार अमित असून त्या मानानें मनुष्य जीवित जरी अल्प आहे, तरी मनुष्यानें निराश न होतां वामन-पंडिताची खाली लिहिलेली उक्ति ध्यानांत ठेवावी.

आकाश अंत न कळोनिही अंतरिक्षी ।

आकाश आकामिति शक्त्यनुसार पक्षी ॥

आणि साध्य होईल तेवढें ज्ञान मिळविण्याची मुळीच हयगय करूं नये.

शास्त्रीय ग्रंथांविषयीं येथें फारसें लिहिण्याचें कारण नाहीं. कारण त्यांत विवक्षित शास्त्रांविषयींच विचार केलेला असतो. त्या ग्रंथांतील विचार कठीण असल्यामुळे त्यांची भाषा व विषयप्रतिपादन पद्धती हीं जितकीं सुलभ असतील तितकी चांगली. त्यामुळे ते ग्रंथ समजण्यास फारशी अडचण पडत नाहीं. अगोदरच ते विषय दुर्बोध आणि तशांत भाषासरणी व प्रतिपादनपद्धती दुर्बोध असली कीं, मग ते ग्रंथ अधिकच कठीण होतात. अलीकडे अनेक उपायुक्त धंदे, कलाकौशल्ये या विषयांवर ग्रंथ तयार होऊं लागल्यामुळे या प्रकारची ग्रंथसख्या बरीच वाढत चालली आहे.

वाङ्मयाचे मुख्य भाग ह्मणजे काव्ये, कादंबऱ्या, नाटके, चरित्रे, निबंध, टीकात्मक लेख इत्यादि होत. साधारणतः वाङ्मयाचे तीन विभाग करतां येतीलः—(१) कल्पनात्मकग्रंथ, (२) वर्णनात्मकग्रंथ, व (३) टीकात्मक. कल्पनात्मक ग्रंथांचे मुख्य दोन भाग—काव्य आणि कादंबरी. काव्याचे दोन प्रकार असतात—श्राव्य आणि दृश्य. दृश्य साधनांची मदत घेऊन स्वभाव, कृति व काव्य यांच्याद्वारे जनमन-रंजनाचा जो प्रकार आहे, त्यास नाटक असें ह्मणतात. या कल्पनात्मक वाङ्मयाचा मुख्य उद्देश ह्मणजे वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या मनांतील भिन्नवृत्ति क्षुब्ध करून त्यांच्या द्वारे मनावर इच्छित परिणाम करण्याचा असतो. व तो ज्यास उत्तम साधतो त्यासच कवींत किंवा कादंबरीकारांत प्रमुखस्थान मिळते.

१. काव्यः—कोणत्याही राष्ट्राच्या वाङ्मयाचा लक्ष्यपूर्वक शोध

केल्यास असें आढळून येईल कीं, वाङ्मयास प्रारंभ प्रथम काव्या-
पासून होऊन नंतर त्यांत गद्यग्रंथ निर्माण होतात. वाङ्मयांत कवि-
तेस प्रथम स्थळ देण्यांत येते. याचें कारण असें कीं, काव्याचा
पारिणाम लोकांवर फार होत असून त्यांत सुरस व थोडक्या शब्दांत
उत्तमोत्तम विचार गांविलेले असतात. 'कवित्वं दुर्लभं लोके शक्ति-
स्तत्र सुदुर्लभा' असें संस्कृतांत एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे; अशाच
अर्थाची इंग्रजींत एक ह्मण आहे ती अशी. 'कवि निपजतात;
ते शिकवून तयार होत नसतात.' कवीस अंतरदृष्टि विशेष असून
ते फार सर्वज्ञ असतात.* त्यांचें अंतःकरण अत्यंत कोमल
व दयार्द्र असून विषयांत अगदीं तल्लीन असल्यामुळे त्यांचे लेख-
हृदयमग होतात. आणि याचमुळे त्यांचे ग्रंथ चिरकाल आदरास
पात्र होतात. व्यास, वाल्मिकी, या कवींचीं नांवें संस्कृत ग्रंथांत
चरायु झालीं आहेत. तसेंच ग्रीस देशाचें नांव निघालें कीं, होम-
रची आठवण होते. इटलीचें नांव घेतलें कीं, ड्यांटे कवीची
आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं. रोम ह्मटलें कीं, व्हर्जिल,
पुढें येतो. इंग्लंडचें नांव निघतांच शेक्सपियरचें स्मरण झाल्या-
शिवाय रहात नाहीं. हिंदुस्थान ह्मटलें कीं, कालिदासाची सोज्वळ
कीर्ति नजरेसमेर फडकूं लागते. महाराष्ट्र हा शब्द उच्चारतांच

* कवीचें वर्णन करतांना समदास स्वामीनीं लिहिलें आहे:—

कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान । कीं हे नाना काळांचें जीवन ।
नाना सद्विद्यांचें भुवन । यथार्थ होय ॥

कवि प्रेमळांची प्रेमळ स्थिति । कवि ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ती ।

कवि उपासकांची वाड कीर्ति । विस्तारली ॥

कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसांचे ओंघ लोटले ।

नाना सुखाचें उचंबळलें । सरोवर हें ॥

रामदास, तुकाराम व मोरेपंत ह्या कवींच्या काव्यांची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. सूर्यकिरणांच्या तापामुळे विव्हल झालेल्या प्रवाशास ज्याप्रमाणे भव्य व गर्द छायेचा आम्रवृक्ष आपल्या छायेने आनंद देतो, आपल्या मुळांच्या योगाने आजूबाजूची जमीन घट्ट थोपून धरतो व छायेच्या खालच्या जमिनीवर फारशी झुडुपे किंवा गवत वाढू देत नाही, तद्वत् उत्तम कवि आपल्या वाणीने वाचकांची मने रिझवून त्यांना सन्मार्गास लावतात. शोकाकुल किंवा संतप्त झालेल्या मनुष्यास शांतिसुख देतात. समाजास स्थिरता आणतात. त्यांच्यामुळे लहानसहान ग्रंथकारांची लोकांत फारशी प्रतिष्ठा वाढत नाही. अशा श्रेष्ठकवींची सुश्राव्य व रसाळ काव्ये वाचून मन उदात्त होते ! परंतु अलीकडे काव्य वाचण्याची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस कमी होत असून निरस कादंबऱ्या व नाटके वाचण्याकडे लोक बहुतकरून आपला काळ खर्च करू लागले आहेत. सारांश, दूध सोडून ताकावरच ते आपली तृप्ति करून घेत आहेत, असें ह्मटले पाहिजे.

गद्यापेक्षां पद्य पाठ करण्यास सुलभ असून, त्यांत थोड्या शब्दांत अर्थगांभीर्य किंवा रसमाधुर्य विशेष असते. तसेच ते मनोरंजक असून एकदा पाठ असले ह्मणजे वाटेल त्या वेळीं ह्मणून आपणास त्यापासून करमणूक होते. सुरस व बोधपर कविता पाठ असल्या ह्मणजे त्यांचा वर्तनावर इष्ट परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाही.

येथवर काव्याची जी स्तुति केली आहे, ती उत्तम काव्यासच अनुलक्षून होय. काव्यांतही लावण्यांप्रमाणे कांहीं टाकाऊ व अश्लील काव्ये असतात, तीं न वाचणे चांगले. पेटोनें जो एके ठिकाणी इशारा दिला आहे, तो ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. तो ह्मणतो, "ज्यांच्याकडे स्वदेशहिताची जबाबदारी आहे. त्यांनीं संगीतावर

सखत नजर ठेविली पाहिजे; कारण मर्यादेचें अथवा कायद्याचें उलंघन कोणाच्याही लक्षांत न येतां प्रथमतः करमणुकीच्या रूपानें या संगीताचेद्वारा होऊं लागतें. अमर्यादपणा अथवा उच्छृंखलपणा यांचा या द्वारानें मनांत प्रथम शिरकाव होतो आणि मग हळू हळू रीतिभात व वागणूक यांवर त्याचे परिणाम दृष्टीस पडूं लागतात.” संगीत नाटकांतील अश्लील पदें आणि शृंगारविषयक लावण्या व पदें यांचा आमच्या समजांत बराच प्रसार झालेला आढळून येत आहे, ही मोठी दुःखाची गोष्ट होय ! व त्यापासून होणारे अनिष्ट परिणाम जरी स्पष्ट कळून आले नाहींत, तरी ते झाल्याशिवाय कधींही रद्दणार नाहींत.

२. कादंबऱ्याः—ज्यांना लिहिणें, वाचणें येतें, अशा साधारण लोकांचीं करमणुकीचीं पुस्तकें हटलीं हणजे कादंबऱ्या होत. कवीची जेवढी योग्यता आहे, तेवढीच कादंबरीकाराची आहे. काव्यापेक्षां कादंबऱ्या लोकांस विशेष प्रिय होतात, याचें कारण असें कीं, कादंबरींत संसारार्ची व मनुष्यस्वभावार्ची चित्रें रेखटलेलीं असतात. काव्यांत तीं नसतात असें नाहीं; परंतु त्यांत अज्ञात ज्ञानाचा किंवा तत्वज्ञानाचा भाग विशेष असतो. मनुष्यस्वभावास तत्वज्ञान विशेष आवडत नसून ज्या गोष्टींत मानवी प्राण्यांची हकीकत, त्यांचा इतिहास, त्यांचीं सुखदुःखें, त्यांच्यावरील घोर प्रसंग, इत्यादि गोष्टी असतात, अशा गोष्टी वाचते वेळीं किंवा ऐकते वेळीं त्यांच्या मनोवृत्ति तल्लीन होतात; त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे रहातात; किंवा त्यांस आनंदाच्या उकळ्या फुटत असतात. कादंबरी लिहिणें फारसें कठीण नसल्यामुळें कोणासही त्या विषयावर साधारणतः थोडें फार लिहितां येतें. आणि त्यामुळें निरस आणि हलक्या प्रतीच्या कादंबऱ्या पुष्कळ अस्तित्वांत येतात !

परंतु ज्याप्रमाणें श्रेष्ठ प्रतीचे कवि थोडे त्याप्रमाणें श्रेष्ठ प्रतीचे कादंबरीकारही थोडेच निपजतात.

कादंबऱ्या वाचणें चांगलें किंवा वाईट याविषयीं बराच मतभेद आहे, आणि तो असण्यास सबळ कारणेही आहेत. त्यांविषयीं आह्मांस येथें थोडेसें दिग्दर्शन केलें पाहिजे. रूपकें, दृष्टांतरूप कथा किंवा कल्पित गोष्टी संपून श्रोत्यांचीं मनें वळविण्याचा प्रकार फार प्राचीन काळापासून चालत आला आहे. महामारतासारख्या प्राचीन ग्रंथांतही रूपकें किंवा दृष्टांतरूप कथा आढळून येतात. गौतबुमद्ध, सात्रेटीस, येशूख्रिस्त वगैरे महात्मे दृष्टांतरूप संवादानें लोकांचीं मनें वळवीत व त्यांच्या हृदयांत प्रकाश पाडीत असत. कोणतीही तत्वे दृष्टान्तरूपानें जितकीं मनांत विंबतात, तितकीं तीं केवळ तात्विक विवेचनानें उत्पन्न नाहींत, हा अनुभव सर्वास आहेच. कादंबऱ्या या दृष्टांतरूप कथा किंवा गोष्टी होत. शौर्य, साहस, प्रेम आणि व्यवहारिक गोष्टी या विषयांवर बहुधा कादंबऱ्या लिहिण्याचा प्रघात आहे. परंतु अलीकडे विविध विषयांचाही कादंबऱ्यांत संग्रह होऊं लागला आहे. दृष्टांतरूप कथांपासून जसें पुष्कळ शिकण्यासारखें असतें, तसें कादंबऱ्यांपासूनही असतें. ऐतिहासिक गोष्टी, नीतिसिद्धांत, धर्माचरण, व्यवहारज्ञान, स्वभाववैचित्र्य, दूरदर्शीपणा, उद्योग वगैरे अनेक अत्यंत उपयुक्त गोष्टी ज्या कादंबऱ्यांपासून शिकतां येण्यासारख्या असतात, अशा कादंबऱ्यांची जेवढी प्रशंसा करावी, तेवढी थोडीच होणार आहे. सत्याविषयीं प्रीति, सत्याकरितां सोसलेलीं संकटे, असत्याविषयीं तिरस्कार इत्यादि गोष्टी कादंबऱ्यांत सांगितल्या असल्यास त्यांस कोण बरे नावे ठेवील ! फार तर काय, ज्या कादंबऱ्या मनोरंजनाकरितांच लिहिलेल्या असून ज्या निरुपद्रवी

असतील व ज्यापासून वाचकांच्या मनावर अनिष्ट परिणाम होणार नाहीत, अशा कादंबऱ्यांना सुद्धा वाईट ह्मणण्यास कोणीही सहसा धजणार नाही.

परंतु सर्वच कादंबऱ्या अशा धोरणाने लिहिल्या असतात, असे नाही. पुष्कळ कादंबऱ्यांतून असंभाव्य, असत्य व अश्लील गोष्टी लिहिलेल्या असल्यामुळे त्यांपासून वाचकांच्या मनावर वाईट उमजतो. वाचकांच्या उच्च मनोवृत्ति जागृत न होतं त्यांपासून क्षुद्र मनोवृत्ति क्षुब्ध होतात. विचारांपेक्षां विकारांचीच ते अधिक प्रवृत्ति करतात. खून, दरोडे, रस्तेलुटी, तसेच व्यभिचार, लुच्चेगिन्या, कावेबाजपणा इत्यादि निंद्य गोष्टींचे त्रिखटमीठ लावून वर्णन करून आपल्या कादंबऱ्या जितक्या अधिक मनोरंजक होतील. तितक्या त्या करण्याचा प्रयत्न कित्येक कादंबरीकार करून लागले आहेत, व असल्या कादंबऱ्या सामान्य लोकांना विशेष प्रिय होऊन त्यांचा पुष्कळ खप होतो, असा अनुभव असल्यामुळे अशा कादंबऱ्या लिहिण्यांत त्यांना अधिक उत्तेजन मिळत आहे. असल्या कादंबऱ्या मुळांच प्रसिद्ध न होतील. तर बऱ्या. ज्या गोष्टी पाहून किंवा ऐकून अंगावर रोमांच उभे रहातात, अश्लील लांबलचक वर्णने वाचून आपले मन तल्लीन होते, व वाईट वाटण्याचे एकीकडेसच राहून असे ग्रंथ वाचण्याची चटक लागते, असे ग्रंथ नेहमी आपल्या वाचनांत आले ह्मणजे त्यांपासून आपल्या वर्तनावर अनिष्ट परिणाम होतो. मेवामिठाई किंवा मसाला घातलेला पदार्थ जसें दररोज खाणे चांगले नाही, त्यांपासून शरीरास अपाय होतो, तसें दुर्वृत्ति प्रक्षुब्ध करणाऱ्या कादंबऱ्याही नेहमी वाचणे इष्ट नाही. त्यांपासून मनावर अनिष्ट परिणाम झाल्याखेरीज रहात नाही.

मनुष्यास करमणूक पाहिजे व करमणुकीकरितां चांगल्या कादं-

बऱ्या वाचण्यास हरकत नऱ्ही. परंतुं निरंतरं त्यावाचून ज आपला अमोल वेळ व्यर्थ दवडितात, ते अधिक अनुभविक व अत्युपयुक्त ग्रंथांकडे दुर्लक्ष्य करितात ! व त्याबद्दल त्यांची जेवढी कीर्त करावी तेवढी थोडाच होणार आहे ! असल्या वाचनांत ते जो वेळ घालवितात, व श्रम घेतात त्या मानानें त्यांना मोबदला मुळींच मिळत नऱ्ही. क्षणभर मनरंजन होतें, या पलोकडे त्यांना फारच थोडा फायदा होतो इतर ग्रंथांच्या वाचनापासून जशी मनाची मशागत होते, बुद्धि वाढते, पुष्कळ माहिती मिळते, तशी अशा ग्रंथांपासून मुळींच होत नऱ्ही.

३. नाटकेः—योयो स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ।

सोऽङ्गादभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयये. ॥ भरतमुनि.

नाटकें करण्याची चाल आपल्या देशांत फार प्राचीन काळापासून आहे. कालिदासाची नाटकें राजदरबारीं होत असत, भवभूति यास राजाश्रय नसल्यामुळें त्याचीं नाटकें यात्रेंत होत असत. मेळ्या सणांत किंवा महोत्सवांत नाटकें करण्याचा प्रघात असे. प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांस नाटककला पूर्ण अवगत असून तिचा लोकशिक्षणाच्या कार्मी फार उपयोग आहे अशी त्यांची खात्री होती. कवि किंवा कादंबरीकार आपल्या लेखणीनें जो ठसा वाचकांच्या मनावर बठवितात, तोच नाटककार आपल्या कृतीस (नाटकास) रंगभूमी, नट, पोशाख, पडदे इत्यादि अनेक साधनांचें साहाय्य घेऊन प्रेक्षकांच्या मनावर बठविण्याचा प्रयत्न करतात. दृश्य वस्तूंचें भरपूर साहाय्य मिळाल्यामुळें 'अधिकस्य अधिकं फलम्' या उक्तीप्रमाणें त्यांची कृति अज्ञ व मूढ जनापासून तों विद्वन्मुकुटमणीपर्यंत सर्वास प्रिय होते. नाटकाची भाषा तुटक असल्यामुळें साधारण लोकांस समजण्यास ती अम्मळ कठीण पडते. नाटकें

अगोदर वाचून नंतर ती पाहिली असता चांगली समजतात. जी उत्तम व सर्वमान्य नाटके असतील, तीच वाचवीत. निरस व अश्लील नाटके वाचून काळाचा अपव्यय करण्यांत कांहीं अर्थ नाही.

४ इतिहास :—हणजे घडलेल्या गोष्टींचें टिप्पण; मग त्या गोष्टी एखाद्या राष्ट्रासंबंधी, क्रांतिमूलक महागोष्टी संबंधी, किंवा एखाद्या संस्थेसंबंधी असोत. इतिहासांत कार्यकारणभावाचेंही विवेचन केलेलें असतें. मनुष्याच्या सर्व उन्नतीचा पाया अनुभवावर अवलंबून असून तो अनुभव इतिहासशास्त्रांत नमूद केलेला असतो; हणूनच इतिहासाची किंमत जगांत विशेष समजली जात आहे. मार्गील लोकांस कशा अडचणी आल्या, त्यांजवर कोणकोणतीं संकटे आलीं, त्यांतून त्यांचा कसा बचाव झाला, हल्लींची स्थिति कशी आहे, पुढें स्थिति कशी होईल, इत्यादि सर्व गोष्टी इतिहासावरून कळतात. इतिहास वाचण्यांत बहुतेक लोकांचा फार घोंटाळा होऊन तो बरोबर न समजल्यामुळें विशेष कंटाळवाणा होतो. सन, तारखा, नांवे व स्थळे हीं बरोबर सांगतां आलीं हणजे इतिहास आला, असा कित्येकांचा समज असतो. परंतु तो साफ चुकीचा आहे ! इतिहासाचें खरें मर्म हटलें हणजे घडलेल्या गोष्टींचा कार्यकारणभाव समजणें आणि त्यापासून पुढील स्थितीवर काय परिणाम होणार आहेत, याविषयीं बरोबर अनुमान करतां येणें हें होय. इतिहासापासून दुसरा एक फायदा होतो, तो हा कीं, त्यापासून आपणांस मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान होतें. पूर्वी आपली स्थिति कशी होती, हल्लीं कशी आहे, आपली योग्यता केवढी आहे, इत्यादि गोष्टी इतिहासापासून कळतात. प्रथम आपणांस आपला इतिहास पूर्ण अवगत असला पाहिजे. नंतर ज्या लोकांशीं आपला रात्रंदिवस संबंध जडला आहे, त्यांचाही इतिहास माहित असणें अवश्य आहे.

याशिवाय प्राचीन राष्ट्रें व जगांतील इतर अर्वाचीन राष्ट्रें यांचाही इतिहास वाचला असतां त्यापासून फायदा होणार आहे. समजा, आपणास एखाद्या राष्ट्राचा इतिहास वाचावयाचा आहे, तर प्रथम त्या राष्ट्राच्या इतिहासास जेथून आरंभ होतो, तेथून वाचावयास सुरवात करावी, व नंतर पुढें क्रमशः वाचीत जावा. जरी त्यांत आपण एखाद्या पुरुषाचें चरित्र किंवा एखाद्या लढाईचें वर्णन वाचीत असलों, तरी त्या वेळची पूर्ण परिस्थिति नेहमीं लक्षांत असूं द्यावी. ह्मणजे त्यापासून इतिहासवाचनावर बराच प्रकाश पडून आपल्याही ध्यानांत तो भाग बराच रहातो. आणि आपली मतेही बरोबर बनतात.

इतिहासापासून मनोरंजन होऊन सद्बोध होतो; " इतिहास हा प्रत्यक्ष उदाहरणें दाखवून केलेला तत्वबोध होय ! " असें एका प्रसिद्ध ग्रंथकारानें ह्मटलें आहे. तसेंच त्यापासून सत्कृत्याबद्दल आवड आणि दुष्कृत्याबद्दल तिरस्कार मनांत उत्पन्न होतो. अंगी घैर्य येतें. प्रसंग आला असतां मनुष्य डगमगत नाहीं; मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान होतें. आपली योग्यता काय, परिस्थिति काय, हें चांगलें समजल्यामुळें काळास अनुसरून आपणास वर्तन करण्यास ठीक पडतें. इतिहासांतील गोष्टी खऱ्या असल्यामुळें त्या जशा मनावर ठसतात तशा कादंबरींतील ठसत नाहींत. कारण कादंबऱ्या काल्पनिक असतात.

५ चरित्रेः—उन्नत जीवित यात्रा, पदचिन्हें कालरूप सिकतेत ।

मरतांना आह्मांला मार्गें येतील ठेवितां खचित ॥ *

काव्यरत्नावली.

* Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And departing leave behind us
Foot-prints, on the sands of time.

Longfellow.

जगांत कौट्यवधि मनुष्य जन्मतात आणि कालानुसार मृत्यु पावतात. त्या सर्वांचाच चरित्रे लिहिण्यासारखी 'असतात असे नाही. आपल्या आंगच्या विशेष विद्वत्तेने किंवा सद्गुणांनी जगांतील साधारण मनुष्यांपेक्षा अलौकिक कृत्ये करून ज्यांनी आपली चरित्रे संस्मरणीय केली आहेत, असे जे जगाच्या प्रत्ययास आणून दाखवितात, अशांचाच चरित्रे बहुधा लिहिली जातात. संस्कृतांत हटलें आहे ' स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ' राजे जे आहेत त्यांना त्यांच्या छत्राखाली असलेली प्रजा विशेष मान देते, परंतु जे विद्वान् आहेत ते सर्वत्र ठिकाणी पूज्य व वंदनीय होतात. आपण एखादे चरित्र वाचू लागलों ह्मणजे चरित्रनायकावरील प्रसंग, त्याने भोगलेला त्रास किंवा छळ, त्याचे धैर्य, त्याची धर्मश्रद्धा, त्याचा निश्चय, त्याची विद्वत्ता, त्याची कळकळ वगैरे अनेक गुण वाचून आपल्या मनावर फारच चांगला ठसा उमटतो. आपणही तसे ब्हावे व आपले चरित्र संस्मरणीय करावे, असे वाटते. तो मनुष्य प्रथम आपल्यासारखाच असून पुढे तो उदयास आला, तसे आपणही प्रयत्न केला असता उदयास येऊं, अशी क्षणभर मनाला खात्री वाटते. चरित्रे वाचावयास फार चांगलीं. तीं लहान थोरांनीं, स्त्रियांनीं, पुरुषांनीं, सर्वांनीं वाचावीं. त्यांगहोर्न यानें एके ठिकाणीं हटलें आहे, ' चरित्रे हीं लागवड करण्यास जितकीं योग्य आहेत, तितके इतर कोणतेही ग्रंथ योग्य नाहीत. ' तसेच टॉमस कार्लाइल यानें हटलें आहे कीं, ' वाचनांत सर्वतोपरी उपयुक्त व अति चांगलें वाचन हटलें ह्मणजे चरित्रग्रंथांचें होय ' चरित्रे आपणास उत्तम मंडळींची ओळख करून देतात, आपल्या आंगां वीरश्री व उत्साह उत्पन्न करतात व जे महात्मे स्वप्रयत्नानें श्रेष्ठ पद पावले आहेत, अशांच्या अगदीं जवळ आणून सोडतात.

६ प्रवासवर्णने व स्थलवर्णने:—यांच्या वाचनापासून मनोरंजन होऊन अन्य ठिकाणची माहिती मिळते. विविध देशांच्या लोकांच्या चालीरीति, त्यांचे व्यवहार व सत्यासत्य समजण्याची जिज्ञासा उत्पन्न होते. मन उदात्त होऊन आपल्या राष्ट्रचे गुणावगुण व हिताहित हीं कळू लागतात. पूर्वी अध्ययन संपल्यावर एकदोन वर्षे तीर्थयात्रा करण्यांत (प्रवासांत) घालवून नंतर आपले लोक जगांतील व्यवहारास लागत असत. धर्मश्रद्धेनें केवळ नव्हे तर ज्ञानार्जनाकरितां ह्मणून प्रवास करणे आवश्यक होय. इंग्लीश अमेरिकन, जर्मन वगैरे पाश्चिमात्य देशांतील लोकांत प्रवास करण्याची जशी प्रवृत्ति दिसून येते, तशी आपणांत नाही, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय ! आणि यामुळेच प्रवास व स्थलवर्णनात्मक ग्रंथ आपल्या मराठी भाषेत फार थोडे आहेत.

ज्यांना प्रवास करण्याची ऐपत आहे त्यांनीं अवश्य प्रवास करावे; परंतु ज्यांना तशी साधनें नाहीत, त्यांनीं प्रवास व स्थलवर्णनात्मक जे सर्वमान्य ग्रंथ आहेत ते अवश्य वाचावेत, चरित्र ग्रंथांप्रमाणेच हे ग्रंथही सर्वांना वाचण्यास अतियोग्य होत.

७ निबंध वाचण्यास अगोदर भूमिका बरीच तयार असावी लागते. व शिवाय विविध विषयांसंबंधी प्रथम थोडी फार माहितीही असावी लागते. कोणत्याही विषयाच्या समर्थनार्थ, निरसनार्थ किंवा प्रस्थापनार्थ निबंध लिहिलेले असतात. हे तत्व ध्यानांत ठेवून निबंध वाचले तरच ते समजतात व त्यांपासून ज्ञान-प्राप्ति होते. ते वाचतांना सत्यासत्य गोष्टींचा आपण अवश्य विचार केला पाहिजे व ज्या गोष्टी योग्य असतील त्या ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. निबंधांतही सरस आणि निरस प्रकार असून त्यांची निवड फार विचारपूर्वक केली पाहिजे. निबंध वाचण्यापासून विशेष ज्ञान

प्राप्त होते व आपल्या विचाराना वळण लागून ते सुदृढ व व्यापक बनतात.

८ कथापुराणें:—प्रत्येक धर्मांत तीन प्रकारचे ग्रंथ असतात:— (१) तत्त्वज्ञान, (२) कथापुराणें, (३) विधि. धर्मातील तत्त्वज्ञान व अनुशा जडमूढ लोकांना कळाव्या, त्यांच्या नजरेसमोर उदात्त उदाहरणें रहावीं ह्मणून कथापुराणांची योजना केलेली असते. अशा कथापुराणांपासून बोधामृत मिळत असल्यास तीं वाचणें अत्यंत श्रेयस्कर होय. परंतु पुराणांतील रहस्याकडे मुळींच लक्ष न देतां सरसगट त्यांना नसतें महत्व देऊन त्यांचें स्तोम माजविण्याची चाल अनेक धर्मपंथांत आढळून येते. कथापुराणांतील रहस्य कळो वा न कळो, तीं बोधपर असोत वा नसोत, तीं श्रद्धेनें वाचण्यांत अमित पुण्य आहे, असा पुष्कळ लोकांचा भ्रामक समज असतो ! अशा अंध श्रद्धेनें ते ग्रंथ वाचल्यास त्यापासून मनावर मुळींच सुसंस्कार होत नाही व ते वाचण्यांत झालेला कालक्षेपही व्यर्थ होतो. ते ग्रंथ योग्य श्रद्धेनें व एकाग्र बुद्धीनें वाचावेत व त्यांवर विचार करावा.

९ तत्त्वज्ञान:—धर्मान्तरगत तत्त्वज्ञानाचा जो भाग असतो तो काळजीपूर्वक वाचणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य होय. तसेंच त्यावर मनन करित गेल्यास धर्माचें रहस्य समजण्यास त्यापासून विशेष मदत होते, यांत संशय नाही. तत्त्वज्ञानावर जे आधुनिक कार्णी अनेक प्रकारचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांचेही मननपूर्वक अवलोकन करावें. हे ग्रंथ समजण्यास कठिण असल्यामुळें गुरुचें साहाय्य मिळाल्यास ते सुलभ होतात आणि लवकर समजतात. जिना चढते वेळीं आपण सावकाश एक एक पाऊल चढतो त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञान ग्रंथ वाचते वेळीं एक एक तत्त्व किंवा प्रमेय

चांगलें समजून घेऊन नंतर दुसरें प्रमेय वाचण्यास सुरवात करावी. अशा रीतीने अत्यंत काळजीपूर्वक वाचण्याचा क्रम ठेविल्यास हे दुर्बोध ग्रंथ चांगले मनांत ठसतात.

तत्वज्ञानविषयक ग्रंथ समजण्यास कठिण असल्यामुळें ते लोकांस फार कंटाळवाणे वाटतात. परंतु तत्वज्ञान हें मनुष्याच्या विचारसंग्रहाचें सार असल्यामुळें त्याचा अभ्यास करणें, तें समजावून घेणें अत्यंत श्रेयस्कर आहे. तत्वज्ञान हें मनुष्याचें जीवन असून त्याचा गुप्त प्रवाह राष्ट्रांतील लोकांच्या आंगां खेळत असतो. वेद, गीता व उपनिषदे यांतील तत्वज्ञानाचा ठसा हिंदुलोकांवर स्पष्ट उमटलेला दिसतो. बायबलांतिल तत्वज्ञानास अनुसरून ख्रिस्ती राष्ट्राचे आचार विचार बनले आहेत, तत्वज्ञानांतिल तत्वे मनावर पूर्ण बिंबलीं झणजे आंगां विलक्षण जोम अथवा धैर्य येतें.

१० टीकात्मक ग्रंथः—ईश्वरानें मनुष्याच्या ठायीं जी सदसद्विवेक बुद्धि ठेविली आहे, तींतच टीकात्मक प्रवृत्तीचा उगम ठेविला आहे. या चिकित्सात्मक प्रवृत्तीनेच मनुष्यास विविध प्रकारचें ज्ञान प्राप्त झालें आहे. प्रत्येक मनुष्य टीकाकार आहे. परंतु स्वतंत्र विचार करून टीका करणारे फारच थोडे असून दुसऱ्यांचे विचार घेऊन त्यांचा अनुवाद करणारेच फार लोक असतात! कोणत्याही गोष्टीवर योग्य टीका करतां येणें हें काम फार कठीण आहे. असो. वाङ्मयास शुद्ध व व्यापक स्वरूप आणण्यास, सुरस ग्रंथांचें महत्व वाढविण्यास, निरस ग्रंथांचें निर्मूलन करण्यास, हें टीकात्मक ग्रंथच विशेष कारणीभूत झाले आहेत. टीकाही कसोटी असून या कसोटीच्या कसास जे ग्रंथ उतरतात, त्यांचीच किंमत वाढते. जे बुद्धिमान् आहेत, ज्यांचें वाचन दांडगे आहे, ज्यांच्याठायीं योग्यायोग्य निवडून काढण्याची विशेष बुद्धि आहे, अशा अधिकारी लोकांनीं टीकात्मक ग्रंथ लिहावे

आणि अशांच्याच ग्रंथांना विशेष मान द्यावा; परंतु टीकात्मक ग्रंथ किंवा लेख लिहिणारे सर्वच अधिकारी असतात असें नाही, आणि यामुळेच कोणत्याही गोष्टीचें किंवा ग्रंथाचें पूर्ण विवेचन होण्यास अनेक टीकात्मक ग्रंथ व्हावे लागतात. अगोदर मूळ ग्रंथ किंवा मूळ गोष्ट समजावून घेऊन मग टीकात्मक ग्रंथ वाचण्याचा परिपाठ ठेवावा. जे नांवाजलेले ग्रंथ असतील ते अवश्य वाचावे. ते फार लक्ष्यपूर्वक वाचावे, नाहीतर ग्रंथकाराच्या स्वाधीन होऊन आपण विकारवश होऊं व आपलीं मते भलत्याच मार्गाकडे वाहावलीं जातील !

सर्व विद्यांचे कोशः— (Encyclopædias) बृहत्कोश विश्वकोश, इत्यादि संपूर्ण माहितीचे कोश आपल्या मराठी भाषेत जरी फारसे झाले नाहीत, तरी पाश्चात्य भाषांत झाले आहेत. एक एक विषयावर संपूर्ण माहितीचे असे विविध विषयांवर कोश इंग्रजी भाषेत झाले आहेत. वाचते वेळीं, लिहिते वेळीं किंवा भाषण करण्यापूर्वी आपणास कोणत्याही विषयाची माहिती पाहिजे असल्यास ती अशा ग्रंथांत पहावी, ह्मणजे आपल्या कामास त्यापासून बरीच मदत होते. जेव्हां कोणत्याही गोष्टी संबंधानें आपणास माहिती पाहिजे असते. तेव्हां ती अशा ग्रंथांपासून थोडी फार तरी मिळतेच. फुरसदीच्या वेळीं असे ग्रंथ पहाण्याचा परिपाठ ठेविल्यास त्यामुळे आपणास विविध माहिती मिळून आपलें मन संस्कृत होईल यांत संशय नाही.

मासिक पुस्तकेः—हीं वाङ्मयाचा एक भाग झालीं आहेत, मासिक पुस्तकांत विविधप्रकारचे लेख येतात. टीकात्मक लेखांना त्यांत स्थळ असतेंच. त्यांतील लेख विचारपूर्वक आणि काळजीनें लिहिलेले असतात. प्रचलित मतांची दिशा ठरविण्याकडे त्यांचा विशेष उपयोग होतो. करमणुकीकरितां ह्मणून जीं मासिक पुस्तके असतात त्यांत मनोरंजक माहिती व गोष्टी यांनाच विशेषतः स्थळ मिळतें.

वर्तमानपत्रे—वर्तमानपत्रांचें माहात्म्य एकुणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून अति वाढलें आहे. लोकसत्तात्मक राष्ट्रांत वर्तमानपत्रांकडे लोकमताचें नायकत्व आलें आहे. विशिष्ट संस्था, चळवळी किंवा विषय यांच्या अभिवृद्धीकरितां कित्येक वर्तमानपत्रे चालविलीं जात आहेत. दररोजच्या घडामोडी, व्यापारधंदे, राष्ट्रांचें हितानहित यांचा दररोज खल चालू असल्यामुळें वर्तमानपत्रांना विशेष महत्त्व येऊन त्यांना वाङ्मयांत स्थळ प्राप्त झालें आहे. वर्तमानपत्रांत प्रचलित विषयांचाच विशेषतः ऊहापोह होत असल्यामुळें कांहीं दिवसांनीं तीं शिळीं होतात. वर्तमानपत्रांतूनही कधीं कधीं विशेष मनन करण्यासारखे विषय येतात; नाही. असें नाही. व्यवहाराची व दररोजच्या घडामोडींची साधारणतः माहिती असणे अवश्य असल्यामुळें वर्तमानपत्रांचें वाचन अवश्य पाहिजेच. परंतु नुसतीं वर्तमानपत्रे वाचून मन कधींही सुसंस्कृत व्हावयाचें नाही. तें संस्कृत होण्यास सर्व प्रकारच्या वाङ्मय ग्रंथांचा अवश्य अभ्यास केला पाहिजे.

भाषाशास्त्र—भाषेचें मार्मिक व सौपपत्तिक ज्ञान होण्यास भाषेचा इतिहास, व्याकरण, शब्दव्युत्पत्ति, वाक्यरचना, अलंकार वगैरे विषयांचें सांगोपांग ज्ञान झालें पाहिजे. पूर्वत्रयांत हा अभ्यास झाल्यास पुढें मार्मिकतेनें ग्रंथ वाचतां येतात, इतकेंच नाही, तर चांगल्या वाईट पुस्तकांची आपणांस आवड निवड करतां येते. त्यामुळें लहानपणापासूनच भाषेचें उत्तम व मार्मिक ज्ञान होतें. आणि पुढें लिहिण्यांत आणि भाषणांत त्याचा आपणांस विशेष उपयोग होतो.

भाग ९ वा.

मराठी पुस्तके.

येथवर वाचन ह्या विषयाचें सामान्य विवेचन झालें. कोणत्याही भाषेंतील पुस्तके वाचते वेळीं येथवर सांगितलेल्या मुद्यांचा वाचकांस पुष्कळ उपयोग होईल. वाचन झटलें कीं, अगोदर ग्रंथ संग्रह कसा आहे, त्यांत उत्तम व वाचण्यालायक असे कोणते ग्रंथ आहेत, त्यांत न्यूनता काय आहे, इत्यादि गोष्टींचें विवेचन झालें, तरच तो निबंध पूर्ण होईल, एरवीं होणार नाहीं. तसेंच जे तरुण आहेत किंवा वाङ्मयाशीं ज्यांचा विशेष परिचय नाहीं, अशा वाचकांची वाङ्मयाशीं ओळख करून देणें, हें येथें आवश्यक आहे. प्रस्तुत निबंध मराठी भाषेंत असल्यामुळें मराठी ग्रंथांसंबंधीं यांत विवेचन झालें पाहिजे. परंतु तो विषयस्वतंत्र असून प्रकृत निबंधाचा तिप्पट किंवा चौपट विस्तार होऊनही त्याची पूर्णता होणार नाहीं. तथापि वाचकांच्या सोईकरितां मराठी वाङ्मयविषयक ग्रंथांविषयीं येथें जें अगदीं थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें आहे, त्यावरून मराठी भाषेंतील बहुतेक चांगल्या पुस्तकांची वाचकांस ओळख होईल अशी दृढतर आशा आहे.

मराठीतील वेदान्तावर सर्वमान्य असा ग्रंथ झटला हणजे 'ज्ञानेश्वरी' होय. सामान्य वाचकांना ज्ञानेश्वरी समजण्यास जरी कठिण आहे, तरी गुरुमुखाच्या साहाय्यानें एकदा ती समजली हणजे मनास आनंद झाल्यावांचून राहणार नाहीं. ज्ञानेश्वराचा अमृतानुभव नामक जो वेदान्तपर स्वतंत्र ग्रंथ आहे तो वाचण्यासारखा आहे. नामदेव हा ज्ञानेश्वराचा समकालीन असून महान् भगवद्भक्त

होता. याच्या अभंगांत भक्तिरस विशेष आहे. ज्ञानेश्वराच्या मागा-
हून सुमारे तीनशें वर्षांनीं एकनाथ झाला. एकनाथाचे भागवत,
भावार्थरामायण, रुक्मिणीस्वयंवर वगैरे ग्रंथ आहेत. त्यांत भागवत
हा ग्रंथ अवश्य वाचण्यासारखा आहे. एकनाथाची भाषा प्रौढ व
रसभरित आहे. मुक्तेश्वराची भाषा रसपरिप्लुत व हृदयंगम आहे.
याची वर्णनशैली येवढी अप्रतिम आहे कीं, याच्या ग्रंथांतोळ वर्णनें
वाचीत असतां ते देखावे प्रत्यक्ष आपल्या नजरेसमोर आहेत
कीं काय असा वाचकांना भास होतो. याचे महाभाग, रामायण हे
ग्रंथ सर्वमान्य असून वाचनीय आहेत. तुकाराम हा महान् भग-
वद्भक्त साधु होता. याची अभंगाची गाथा ही मराठी वाचकांना
सर्वोत्कृष्ट देणगी आहे. ज्यास तुकारामाचा एकादा किंवा अर्धा
अभंग येत नाही, असा मनुष्य महाराष्ट्रांत सांपडणें विरळा ! राम-
दास हा तुकारामाचा समकालीन होता. यानें आमरणान्त ब्रह्म-
चर्यव्रत पालन केलें. यानें देशाटण पुष्कळ केलें असून ठिक-
ठिकाणीं आपल्या (रामदासी) सांप्रदायाचे मठ स्थापन केले.
यानें प्रपंच व परमार्थ यांची योग्य सांगड घातलेली आढळून येते.
याचे दासबोध, मनाचे श्लोक, हे मत्नपूर्वक वाचण्यासारखे आहेत.

वामनपंडित—या संस्कृतज्ञ महान् पंडितानें मराठींत अनेक ग्रंथ
केले आहेत. याची कविता गंभीर व भरभरित आहे. यथार्थ-
दीपिकानामक याची गातेवर मोठी टीका आहे, यानें जे अनेक
ग्रंथ केले आहेत त्यांपैकीं कित्येक वाचकांनीं अवश्य वाचावे. भतृ-
हरीनें संस्कृतांत जीं शृंगार, नीति व वैराग्य शतकें केलीं त्यांचें सम-
श्लोकांत यानें मराठींत रूपान्तर केलें आहे. श्रीधरस्वामींची भाषा
फारच रसाळ, हृदयस्पर्श करणारी व दृष्टान्तभरित अशी आहे.
कित्येक ठिकाणीं वर्णनें तर अति सुरस आहेत. रामविजय, हरि-

विजय, पांडवप्रताप हे याचे ग्रंथ अगदी वाचण्यालायक आहेत. प्राचीन भक्तांची व संतांची चरित्रे ग्रथित करून महीपतीने महाराष्ट्रावर अमित उपकार केले आहेत. ऐतिहासिक व धर्मदृष्ट्या ही संतचरित्रे फार महत्वाची आहेत. याचे भक्तिविजय, भक्तलीलामृत, संतलीलामृत हे ग्रंथ पहाण्यालायक आहेत. मोरोपंत हा कवि मराठीत सुप्रसिद्ध आहे. याने मराठीत जितके ग्रंथ लिहिले आहेत तितके क्वचितच दुसऱ्या कोणी प्राचीन कवीने लिहिले असतील. याची भाषा प्रौढ व संस्कृतशब्दमय आहे. याने महाभारत, रामायण, हरिवंश, स्फुट काव्ये वगैरे अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. केकावली नामक याने ईशस्तुतिपर जे एक स्वतंत्र काव्य लिहिले आहे, ते अवश्य वाचण्यासारखे आहे. अमृतराय याने पुष्कळ कटाव व प्रदे केली आहेत. याची वर्णने रसाळ व डौलदार आहेत. याची शब्दरचना विशेष चित्ताकर्षक आहे. अनंतफंदी व रामजोशी हे पूर्ववयांत तमासगीर असून यांनी अनेक लावण्या केल्या. पुढे यांना विरक्ति उत्पन्न होऊन यांचे लक्ष सन्मार्गाकडे लागले. यांच्या वेदान्तपर लावण्या, फटके वगैरे आहेत. मोरोपंताची आर्या कथेत विशेष प्रचारांत आणण्याचे श्रेय जोशीबुवाकडे आहे. मराठी सुरसकाव्यांत रघुनाथ पंडित यांच्या जलदमयंती स्वयंवराचा नंबर बराच वर लागतो; हे काव्य सर्वांच्या स्तुतीसपात्र झाल्यामुळे आमच्या वाचकांनी ते अवश्य वाचावे. या कवीचे गर्जेद्रमोक्ष व रामदास-वर्णन अशी दोन काव्ये अलिकडे उपलब्ध झाली आहेत. मुकुंदराजापासून तो तहत जोशीबुवापर्यंत महाराष्ट्रांत जे कवि निर्माण झाले, त्या सर्वांचे ग्रंथ धर्मपर आहेत. धर्म, वेदान्त, भक्ति, संतचरित्रे, प्राचीन पौराणिक कथा, क्वचित् व्यवहार इत्यादि विषयांवरच प्राचीन कवींनी आपली लेखनी निजविली आहे. त्यांनी संस्कृत

वाङ्मयाचें दोहन करून मराठी भाषेस उदात्त, प्रशान्त व प्रगल्भ स्वरूप आणलें आहे.

मराठेशाही स्थापन झाल्यापासून ज्यांना विद्येचा फारसा संस्कार नाही अशा शाहीर, गोंधळी वगैरे लोकांची काव्यस्फूर्ति स्फुरण पावली व त्यांनी आपल्या जोरदार भाषेत मराठेशाहीतील विविध प्रसंगांची वर्णनें गुंफून 'पोवाडे' तयार केले. पोवाडे ह्मणून दाखवून चरितार्थाचें यांनीं नवीन साधन तयार केलें असून कित्येकांनीं तर या पोवाड्यांवर वर्षासनें संपादन केलीं ! मराठ्यांच्या इतिहासावर ह्या पोवाड्यांपासून बराच प्रकाश पडत आहे. मे० आकर्ष साहेब व शाळिग्राम यांनीं महत्प्रयासानें पोवाडे मिळवून जें पुस्तक प्रसिद्ध केलें तें वाचल्याशिवाय वाचकांनीं राहूं नये.

आधुनिक कवि—वेदान्त किंवा पौराणिक कथानकांशिवाय लिहिण्यासारखे अनेक विषय आहेत, अशी आधुनिक लेखकांची खात्री झाल्यामुळे मनोविकारांचें चित्र, सृष्टिसौंदर्यवर्णन, स्थलवर्णन, रूपकें हृदयंगम प्रसंग वगैरे विविधविषयांवर अलिकडे मराठीत कविता होऊं लागल्या आहेत. रघुवंश, मेघदूत या सुप्रसिद्ध संस्कृत काव्यांची मराठी भाषान्तरें कै. गणेश शास्त्री लेले यांनीं केलीं आहेत. कै० बापुसाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं भट्टवंशकाव्य आर्यवृत्तांत मराठीत केलें. परंतु त्यांत संस्कृत शब्दप्राचुर्य विशेष आहे. कै० कुंटें यांनीं 'राजा शिवाजी' नामक वीररसप्रधान काव्य ग्रीक किंवा इंग्रजी धर्तीवर लिहिण्याचा प्रयत्न केला असून त्यांत कित्येक भागांत चांगला काव्यरस उतरला आहे. रा. वासुदेवराव खरे यांचें 'यशवंतराव महाकाव्य' वाचण्यालायक आहे. कृष्णाकुमारी हिची काव्यात्मक सरस अशी मराठीत एक दोन चरित्रे झाली आहेत. कै० पाळंदे यांची 'रत्नमाला' वा. दा. ओक यांचे

‘काव्यमाधुर्य’, महाजनी यांची ‘कुसुमांजलि’, पेठकर यांचे ‘गंगावर्णन’, कृष्णशास्त्री यांची ‘पद्मरत्नावली’, लेले यांची ‘पद्मपंजरी’, मोगरे यांची ‘अभिनव कादंबरी’, या कविता तरुण वाचकांनी अवश्य वाचण्यासारख्या आहेत. स्कॉट नामक आंग्ल कवीच्या ‘लेडी ऑफ धी लेक’, नामक काव्याच्या प्रथम आणि शेवटच्या सर्गांच्या आधारे रा. प्रधान यांनी ‘दैवसेनी’ काव्य लिहिले आहे. केरळकोकीळ मासिक पुस्तकाचे एडिटर आठल्ये यांच्या कवितेत बराच प्रसाद आहे. यांचे ‘सासरची पाठवणी’ हे पुस्तक मुलींनी अवश्य वाचावे. बाबा गर्दे यांनी ‘गीतपंचदशी’ व ‘गीतामृत शतपदी’ नामक पुस्तकांत पंचदशी व गीता मराठी वाचकांच्या सोईकरितां विविध प्रकारच्या सुस्वर पद्यांत लिहिल्या आहेत. ‘अर्वाचीन कविता’ नामक पुस्तकांत वाचकांना आधुनिक कवींच्या निवडक कविता पहाण्यास मिळतील. रे. टिळक, रा. आगाशे, भांडारे, लोंढे, माधवानुज या कवींच्या कावता चांगल्या असतात. या आणि इतर आधुनिक कवींचीं काव्ये पहावयाचीं असल्यास, जळगांव येथील काव्यरत्नावली, करमणूक, मासिकमनोरंजन या पुस्तकांचे अंक पहावेत. महाराष्ट्र वाङ्मय, मोरापंती वेचे, या पुस्तकांतील सुरस वेचे वाचण्यालायक आहेत.

नाटके—मराठी नाटकांचे बहुधा पांच प्रकार करता येतील (१) पौराणिक (२) प्राचीन संस्कृत नाटके (३) ऐतिहासिक (४) सामाजिक (५) विदेशीय नाटकांची भाषान्तरें. नाटकांविषयी अभिरुचि महाराष्ट्रीयान्त बरीच दिसून येत आहे. मराठींत प्रथमतः रंगभूमीवर पौराणिक नाटके आलीं. महाभारत, रामायण या महाकाव्यांतील लहान मोठ्या कथानकांवर मराठींत अनेक नाटके झालीं असून कित्येक अत्यंत मनोहर व बोधपर आहेत.

हरिश्चंद्र, सावित्री, शांकुतल, नलदमयंती, सौभद्र, रामराज्यवियोग, सीतास्वयंवर, सैरंध्री, रुक्मिणीहरण, हीं पौराणिक नाटके मनोरंजक व बोधप्रद नाहींत, असें कोण हणेल ?

कै. परशुरामपंत गोडबोले यांनीं उत्तररामचरित्र, वेणीसंहार, मृच्छकटिक, शांकुतल हीं नाटके गद्यपद्यात्मक केलीं असून तीं सुरस वठलीं आहेत. कादंबरी, नागानंद, मृच्छकटिक, मालतीमाधव, मुद्राराक्षस, शपसंभ्रम, वेणीसंहार, प्रसन्नराघव इत्यादि प्राचीन संस्कृत नाटकांचीं मराठींत भाषान्तरें झालीं असून कित्येक नाटके लोकादरस पात्र झालीं आहेत. सामाजिक नाटके जरी मराठींत पुष्कळ झालीं आहेत, तरी त्यांपैकीं वाखाणण्यासारखीं अशीं फारच थोडीं आहेत. त्यांपैकीं कित्येक सुधारणेविरुद्ध व कित्येक सुधारणानुयायी आहेत. ' तरुणीशिक्षण नाटिका ' ' संमतिवयाचें बिल ' ' शीघ्रसुधारणादुष्परिणाम ' हीं नाटके सुधारणेविरुद्ध असून एके काळीं लोकादरस विशेष पात्र झालीं होती. ' जरठोद्दाह ' ' कन्या-विक्रयदुष्परिणाम ' ' शारदा ' ' हुंडा ' मतिविकार वगैरे नाटके सुधारणेच्या समर्थनार्थ लिहिलेलीं आहेत. नाटकांत प्रणयास बंधुध्या प्राधान्यत्व मिळत असल्यामुळे कित्येक नाटके शृंगारपर असावीं, यांत नवल नाहीं. मनोरंजक संविधानक जुळवून तद्वारा प्रेक्षकांच्या उच्च मनोवृत्ती उच्चवळविणारी व प्रेक्षकांच्या मनावर वज्रलेख उमटविणारी नाटके जेवढीं होतील व तीं वाचण्यांत येतील तेवढीं इष्टच होत.

मराठ्यांच्या इतिहासांतील निवडक प्रसंग निवडून त्यांवर मराठींत नाटके झालीं आहेत. रजपूत लोकांनीं स्वातंत्र्य, स्वधर्म व स्वदेशरक्षणार्थ मुसलमानांशीं जे घणघोर रणसंग्राम केले, त्यांपैकीं कित्येक प्रसंगांवर मराठींत नाटके झालीं आहेत. शिवछत्रपति,

बाजी देशपांडे, बाजीरावमस्तानी, संभाजी, पानपतचा मुकाबला, नरवीर मालुसरे, सवाई माधवरावाचामृत्यू, कांचनगडची मोहना, गुणोत्कर्ष, महाराणा प्रतापसिंह, पद्मिनी वगैरे एतिहासिक नाटके मनोरंजक व बोधपर असल्यामुळे तीं वाचनीय आहेत. दोन रजपूतकन्या, राजाराम आणि ताराऊ, पानपतचा दुर्दैवी मोहरा, विजयनगरचा डळमळीत राजमुकुट, वगैरे नाटके किरात नामक लेखकाने लिहिलीं असून तीं वाचण्यालायक आहेत. राणाभीमदेव हे नाटक शेरेडनच्या पिझारो नामक नाटकाच्या आधारे लिहिलेले असून त्यावर इकडील पोषाख इतका सुंदर व बेमालुम चढविलेला आहे की, ते नाटक राजस्थानांतील एकाद्या रजपूत राजाचे असावे असा भास होतो. विदेशीय नाटकांचीं भाषान्ते मराठीत बरीच झाली आहेत. आंग्लनाटकाचार्य शेक्सपियर याच्या कित्येक नाटकांचीं मराठीत भाषान्ते झालीं असून कित्येक नाटके रंगभूमीवर येऊन लोकप्रिय झाली आहेत. लटफद्यापद्या, नवरदेवाची जोड गोळी, कृपण धनाजीराव, अतिपीड चरित्र, अनुतापशमन, त्राटिका, तारा, मानाजीराव, विकारविलसित, झुंझारराव इत्यादि नाटके भाषान्ते तर खरीच; परंतु तीं किती उत्तम झाली आहेत याची साक्ष तीं वाचल्यावर सहज पटणार आहे. कै. शंकर मोरो रानडे यांनी नाट्यकथार्णव नामक मासिकपुस्तकांतून अनेक उत्तम नाटके छापून प्रसिद्ध केली आहेत. अलीकडे नामदेव, ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम वगैरे महाराष्ट्र संतांचीं नाटके रंगभूमीवर आलीं असून तीं भाविक लोकांस विशेष प्रिय झाली आहेत. परंतु ग्रंथदृष्ट्या या नाटकांत चरित्रापेक्षां कांहीं विशेष असेल, असें आह्मांला वाटत नाही.

कादंबऱ्या—कादंबऱ्या वाचण्याकडे लोकांचा विशेष कल असल्यामुळे वाङ्मयांत त्यांना प्रमुख स्थळ मिळावे यांत नवल

नाहीं. ऐतिहासिक आणि सामाजिक असे कादंबऱ्यांचे स्थूलमानानें दोन भेद करतां येतील. नाटकाप्रमाणेंच मराठी कादंबऱ्यांना पौराणिक गोष्टी, प्राचीन कादंबऱ्या, ऐतिहासिक प्रसंग व पार्श्वमात्य कादंबऱ्या या ठिकाणांहून बरीच मदत झाली आहे. आर्य चाणक्य, चंद्रगुप्त कर्पूरमंजरी, बृहत्कथासागर वगैरे प्राचीन कादंबऱ्या, मराठींत झाल्यामुळे आपली प्राचीनकाळची स्थिति अंशतः तरी समजण्यास मराठी वाचकांना सोय झाली आहे. कादंबरी, दशकुमार चरित, नागानंद, विश्वगुणादर्श वगैरे संस्कृत कादंबऱ्या मराठींत झाल्या आहेत.

ऐतिहासिक कादंबऱ्या लहान थोर, स्त्रीपुरुष या सर्वांना वाचण्याला लायक असतात. पानिपतची मोहीम, लक्ष्मी व सरस्वती, शिवछत्रपति, देवीसत्यभामा, प्रतापसिंह, हिंदुस्थानांतल्या योद्ध्यांच्या गोष्टी, करणवाघेला, बाजीराव, भरतपूरचा वेढा, जिंजीवास, मोचनगड, हंबीरराव व पुतळाबाई, केवळ स्वराज्यासाठी, रूपनगरची राजकन्या, उषःकाळ, चंद्रगुप्त, शंकरदेव, गड आला पण सिंह गेला, वगैरे ऐतिहासिक कादंबऱ्या लोकप्रिय झाल्या असून वाचण्यालायक आहेत.

सामाजिक कादंबऱ्या जरी मराठींत पुष्कळ आहेत तरी त्यांत चांगल्या अशा फारच थोड्या आहेत. आजकालच्या गोष्टीपैकी, मधली स्थिति, पण लक्षांत कोण घेतो, जग असें आहे, मी वगैरे रा. हरि नारायण आपटे यांच्या कादंबऱ्या अवश्य वाचण्यालायक आहेत. गोविंदराव अथवा सुशिक्षणाचें फळ, ताराबाई हिराबाई, शिरस्तेदार, ठगाची जबानी, वेणू, यशवंतराव खेर, नारायणराव आणि गोदावरी, सद्गुणीसून, धाकट्या सुनबाई, नवयुग, सुधारणेचा मध्यकाळ या कादंबऱ्या वाचण्यालायक आहेत. सौ. काशिबा कानिटकर कृत 'रंगराव' ही कादंबरीही वाचनीय आहे. स्वतंत्र,

सरस व उदात्त विचार परिपुत अशा कादंबऱ्या मराठीत फारच थोड्या आहेत, असें मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें !

अनाथपाडुरंग, प्रतापसिंह, ठगाची जबानी, मथुरा, मौनयौवना, शिलादित्य, दुःखाअंतीं सुख, माणिकबाग, वाईकर भटजी, शामभट्ट आणि त्याचा शिष्य बटो, कुवलयपुरची राणी कुमुद्वती या सर्व कादंबऱ्या इंग्रजीविरून मराठीत झाल्या आहेत. पैकीं कित्येक कादंबऱ्यांना इकडील पेहेराव फारच सुरेख बसला आहे. सुप्रसिद्ध बंगाली कादंबरीकार बंकिमचंद्र चतर्जी याच्या कादंबऱ्यांचीं आदंदाश्रम, विप्रवृक्ष, दुर्गेशनंदिनी, मृणालिनी, कृष्णकांतार्चें मृत्युपत्र वगैरे मराठीत जीं भाषान्तरें झालीं आहेत, तीं वाचकांनीं अवश्य वाचावीं. या शिवायही कित्येक बंगाली कादंबऱ्यांचीं मराठीत भाषान्तरें झालीं आहेत. हिंद आणि ब्रिटानिया या सुरस गुजराथी कादंबरीचें मराठीत रूपान्तर झालें आहे.

पंचतंत्र, हितोपदेश यांचीं मराठीत भाषान्तरें झालीं आहेत. मुक्तामाला ही सुरस कादंबरी वाचण्यालायक आहे गलीबहरचा वृत्तांत, इसापनीति, अरेबियन नाइट्स ह्या अद्भुत गोष्टी मराठीत झाल्या आहेत. रत्नप्रभा, मंजुघोषा, मित्रचंद्र, वसंतकेकिला या मराठी अद्भुत कादंबऱ्यांत कल्पनाशक्ति उच्च प्रकारची नसल्यामुळें त्या व्हाव्या तशा झाल्या नाहींत. या काळीं अद्भुत गोष्टी जरी लोकांना फारशा रुचत नाहींत तरी लेखकाच्या कल्पनाशक्तीचा प्रवाह प्रबळ असल्यास या अद्भुत कादंबऱ्यांना सुद्धां इसापनीति, अरेबियन नाइट्स यांप्रमाणें अत्यंत मोहक व बोधपर स्वरूप प्राप्त होतें. निर्णयछापखाण्याचे मालक व वा. मो. पोतदार यांनीं पुराणें, नाटके, काव्यें यांतील अनेक सुरस कथानकांचीं मराठीत सुबोध भाषान्तरें करवून छापिलीं आहेत.

इतिहास--इतिहासाची अभिरुचि प्राचीनकाळीं आह्यांत

फारच थोडी होती, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय ! आणि याचमुळे आमचा प्राचीनकाळचा इतिहास जसा उपलब्ध असावा तसा नाही. डा० भांडारकर यांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक जो इंग्रजीत दख्खनचा इतिहास लिहिला आहे, त्याचें मराठीत रूपान्तर झालें आहे. ग्रांट डफ साहेबानें अस्सल कागदपत्र पाहून जो मराठ्यांचा मोठा इतिहास इंग्रजीत लिहिला आहे त्याचें भाषान्तर क्यापटन डी. केपन यानें मराठीत केलें आहे. एलफिन्स्टनकृत हिंदुस्थानचा इतिहास इंग्रजीत बहुमान्य समजला जातो, त्याचा तर्जुमा कै० मंडलिक यांनी मराठीत केला आहे. टाड साहेबांच्या राजस्थानच्या इतिहासाची मराठी नकल लो. हि. वादीनें केली आहे. सुराष्ट्र देशाचा इतिहास-गुजराथचा इतिहास-मध्यप्रांताचा इतिहास, महाराष्ट्राचा इतिहास-(चिपळूणकरकृत) दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यांचा इतिहास-हे मोठे इतिहास सुप्रसिद्ध असल्यामुळे वाचकांनीं ते अवश्य वाचावे. कै. न्यायमूर्ति रानडे यांनी मराठी सत्तेच्या उत्कर्षासंबंधीं जो इतिहास इंग्रजीत लिहिला आहे त्याचें मराठी रूपान्तर रा. आगाशे यांनीं केलें आहे. फेरिस्ताकृत इतिहासाचेंही मराठीत भाषांतर झालें आहे. रा. सरदेसाई यांनी मराठी रियासत व मुसलमानी रियासत या ग्रंथांत या दोन रियासतीची पुष्कळ माहिती एकत्र करून ठेविली आहे. रोमेश्चंद्र दत्त यांच्या प्राचीन भरतभूमीच्या इतिहासाचें भाषांतर मराठीत झालें आहे. 'युरोपचें संक्षेप्त इतिवृत्त' हें फ्रिमनच्या ग्रंथाचें भाषांतर रा. विज पूरकर यांनीं केलें आहे.

अयेध्येचे नबाब, मराठ्यांचे बुदेलखंडांतील पराक्रम, मुसलमानीं अमदानींतील मराठे सरदार, मराठ्यांचें आरमार, हीं रा. पारसनस यांचीं पुस्तके वाचकांनीं अवश्य वाचावीं. लो. हि. वादीकृत ऐतिहासिक गोष्टींत पुष्कळ ऐतिहासिक माहिती दिलेली आहे.

आमच्या इतिहासाचे यथार्थज्ञान होण्यास व त्यांतील न्यूनाधिक्य कळण्यास पृथ्वीवरील अनेक देशांचे इतिहास पाहिले पाहिजेत. अशा प्रकारचा ग्रंथसंग्रह मराठीत अझून चांगला झाल्य नाही. तरी पण आथेन्सचे साम्राज्य-इंग्लंडचा इतिहास-इंग्लंड देशाचा विस्तार-इराण-कार्थेज-ग्रीस, रोम आणि कार्थेज-तुर्कस्थान-इजिप्त-आसिरिया-रशिया-रोमना शाहीचा इतिहास व नाश-इत्यादि अनेक देशांचे इतिहास मराठीत झाले आहेत. यामुळे ज्ञानार्थी वाचकांची अंशतः तरी सोय झाली आहे. वरील ग्रंथांपैकी पुष्कळसे ग्रंथ विद्याभिलाषि वा महाराष्ट्रास ललामभूत असे श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांनी इंग्लिश ग्रंथमालिकेच्या आधारे करविले आहेत. व्यावहूल आपण त्यांचे ऋणी व्हावे तेवढे थोडेच होणार आहे !

मराठ्यांचा इतिहास बखरीतून व कागदपत्रांतून मिळत असल्यामुळे त्यासंबंधाने येथे थोड्यांत उल्लेख केला पाहिजे. शिवाजी, संभाजी, राजाराम व शाहू यांची चरित्रे महारराव चिटणीसाने बखरीच्या रूपाने लिहिली आहेत. कृष्णाजी अनंत व चित्रगुप्तकृत शिवाजीचे चरित्र प्रसिद्ध आहे. पेशव्यांची बखर सोहोनी कृत-पानपतची बखर, भाऊसाहेबांची बखर, नारायणराव पेशव्यांची बखर, वगैरे कित्येक बखरी प्रसिद्ध झाल्या आहेत. काव्येतिहाससंग्रह, भारतवर्ष, ग्रंथमाला वगैरे मासिक पुस्तकांतून बरीच ऐतिहासिक माहिती प्रसिद्ध झाली आहे. स. राजवाडे यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने नामक खंड वेळोवेळीं प्रसिद्ध करून पुष्कळ उपयुक्त माहिती प्रसिद्ध केली आहे. रा. पारसनीस व खरे यांनीही या कामी बरेच परिश्रम केले आहेत.

होळकर, शिंदे, गायकवाड, नागपूरकर भोसले, आंग्रे, दाभाडे, विचूरकर वगैरे मराठे सरदार मंडळींनी आपआपल्या घराण्यांचे

इतिहास लिहवून प्रसिद्ध केले आहेत. शिवाय विद्यमान जी लहान-लहान संस्थाने आहेत, त्यांचेही इतिहास अलिकडे प्रसिद्ध होत आहेत, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट होय ! रा. नारायण भवानराव पावगी यांनी भारतीय साम्राज्य नामक ग्रंथमालिकेत प्राचीन आर्य लोकांची सुधारणा, त्यांचा धर्म, व्यवहार, कलाकौशल्ये, विद्या, व्यापार इत्यादि विविध विषयांची माहिती अनेक ग्रंथांद्वारे देऊन ती मालिका महाराष्ट्रियांस अर्पण केली आहे. त्यांच्या ह्या कृतीचे आमच्या अभिज्ञ वाचकांनी अवश्य परिशीलन करावे अशी त्यांना अगत्याची सूचना आहे.

चरित्रे—महिपतीने आपल्या भक्तिविजय, संतलीलामृत, भक्तलीलामृत या ग्रंथांत प्राचीन साधुसंतांचीं चरित्रे लिहिली आहेत. जनार्दन रामचंद्र यांनी 'कविचरित्र' नामक पुस्तकांत संस्कृत, मराठी, कानडी, तेलगु वगैरे कवींचीं चरित्रे व आख्यायिका लिहिल्या आहेत. कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी कविपंचक नामक पुस्तकांत—कालिदास, भवभूति, बाणभट्ट, सुबंधु आणि दंडी या पांच—कवींचीं चरित्रे लिहिली आहेत. शास्त्रीबुवासारख्या मार्मिक लेखकांचे हे पुस्तक अवश्य वाचण्यासारखे आहे हे सांगणे नकोच. मराठीतील प्राचीन कवि ज्ञानेश्वर, (पारख) एकनाथ (सहस्रबुद्धे) तुकाराम (केलुसकर) मोरोपंत, वामनपंडित (हंस) रामदास वगैरे संतचरित्रे अवश्य वाचण्यासारखी आहेत.

गौतमबुद्ध—शंकराचार्य—येशूख्रिस्त,—महंमद—मार्टिनल्यूथर—नानक—राममोहनराय इत्यादि धर्मप्रवर्तकांचीं चरित्रे मराठीत शाली आहेत.

शिवाजीमहाराज—संभाजी—राजाराम—शाहू—बाळाजी विश्वनाथ—बाजीराव—माधवराव पेशवे—नाना फडणीस—महादजी शिंदे—बापु

गोखले-मल्हारराव होळकर इत्यादि मराठी रियासतींतील सुप्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. अकबर व औरंगजेब या मुसलमानी पातशहांचीं स्वतंत्र चरित्रें झालीं आहेत.

जगांत इतर देशांत जे अनेक महान् पुरुष उत्पन्न झाले व ज्यांनीं इतिहासांत आपलीं नांवे संस्मरणीय करून ठेविलीं, अशा नरपुंगवांपैकीं जेम्स गार्फिल्ड-एब्राहाम लिंकन-अल फ्रेड धी ग्रेट-पीतर धी ग्रेट-बेंजामिन फ्रांक्लीन-जार्ज वाशिंगटन-नेपोलियन बोनापार्ट-डयुक ऑफ वेलिंगटन-माझिनी-ग्यारिबाल्डी-डानियल ओकोनेल-लिव्हिंगस्टन-यांचीं चरित्रें मराठींत झालीं आहेत, तीं लहानथोर, स्त्रीपुरुष वगैरे सर्वांनीं वाचण्याजोगीं आहेत. तसेंच शेक्सपियर, पीट, कावडेन, बेकन, मेकाले, न्यूटन, कार्लाइल, गिवन या लोकोत्तर पुरुषांचीं चरित्रें, अवश्य वाचण्यासारखीं आहेत.

अहिल्याबाई होळकराण, झांशीची महाराणी, लक्ष्मीबाई, आनंदीबाई जोशी, महाराणी विक्टोरिया वगैरे सुप्रसिद्ध स्त्रियांचीं चरित्रें झालीं आहेत. ग्रंथमालेंतील स्त्रीरत्नाहार नामक पुस्तकांत कांहीं सुप्रसिद्ध आंग्ल स्त्रियांचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. रा. चितळे यांनीं भारतवर्षीय युवतिरत्नमालेंत भारतीय सुप्रसिद्ध स्त्रियांचीं चरित्रें गुंफिलीं आहेत.

इंग्रजी अमलांत विद्यासंपादन करून स्वप्रयत्नानें जे नांवारूपास चढले अशा बहुतेक प्रसिद्ध पुरुषांचीं त्रोटक चरित्रें मराठींत लिहिलीं गेलीं आहेत. कै० नाना मोरोजी, मंडलीक, सर टी. माधवराव, का. त्र्यं. तेलंग, न्यायमूर्ति रानडे, आगरकर वगैरे गृहस्थांचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचें चरित्र जें त्यांच्या बंधूनें लिहिलें आहे, तशा प्रकारचीं माहितीनें परिप्लुत, विश्वसनीय चरित्रें मराठींत नाहींत, असें ह्मटल्यास आसि-

शयोक्ति होणार नाही. अशा प्रकारचीं चरित्रे जेव्हां होतील तेव्हांच तीं विशेष वाचनीय होतील. या आधुनिक मंडळींच्या चरित्रांपासून नवीन पिढीस बराच बोध घेण्याजोगा असल्यामुळे तीं वाचणे बोधप्रद होईल यांत संशय नाही.

प्रवास व स्थलवर्णने—प्रवासाची आवड आमच्या लोकांत फारशी नाही. तशांत आसवर्ग व जिवलग मित्र सोडून परदेशांत जाण्यास कोणीही सहसा धजत नाही. अशा अनेक अडचणी असल्यामुळे प्रवासवर्णनात्मक व स्थलवर्णनात्मक ग्रंथ मराठींत व्हावे तेवढे झाले नाहीत, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय ! कै० करसनदास मुळजी यांच्या विलायतच्या प्रवासाचे मराठी भाषांतर झाले आहे. रा. रावजी भवानराव पावगी यांनी आपला विलायतचा प्रवास लिहून प्रसिद्ध केला आहे. पंडिता रमाबाई यांचा विलायतचा प्रवास, युनायटेडची लोकस्थिति व प्रवासवृत्त हीं पुस्तके वाचनीय आहेत. कै० सरदार अण्णासाहेब विंचूरकर यांनी उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांतील ज्या अनेक तीर्थयात्रा केल्या त्यांची माहिती 'तीर्थयात्रा प्रबंध' नामक पुस्तकांत दिली आहे. काश्मीर प्रांत ह्यणजे केवळ नदनवन. परंतु त्या प्रांताच्या वर्णनात्मक असें मराठींत एकच पुस्तक आहे. उदासकृत. धौममहाबलेश्वरवर्णन सुरस भाषेत लिहिलेले असल्यामुळे अवश्य वाचनीय झाले आहे. विजापुर, काशी, दिल्ली या इतिहासप्रसिद्ध शहरांची वर्णने झाली आहेत. रा. गोगटे यांचे 'महाराष्ट्रांतील किल्ले' कै० शंकर बा. दिक्षित यांचे भारतवर्षीय भूवर्णन रा. मोडक यांचे सौराष्ट्रवर्णन हीं पुस्तके अवलोकनाई आहेत. याशिवाय क्षेत्रमाहात्म्य वर्णनात्मक लहान लहान अनेक पुस्तके मराठींत प्रसिद्ध झाली आहेत.

निबंध—वेद, उपनिषदे, वेन्दात वगैरे विषयांवर संस्कृतांत भाष्ये आहेत. भाष्य हा एक प्रकारचा निबंधच होय. कोणत्याही विषयाचे विवेचन करणे, समर्थन करणे, प्रस्तुत मतखंडन करून नवीन मत स्थापन करणे, या हेतूने निबंध लिहिलेले असतात. कै. स. का. छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, गो. ना. माडगांवकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे मराठीतील प्राचीन गद्यग्रंथकार होत. रा. छत्रे यांचे इसापनीति व वाळभित्र असे दोन भाषांतररूप ग्रंथ आहेत. बाळशास्त्री जांभेकर व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांची भाषा शुद्ध व सरळ असल्यामुळे मराठी भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी त्यांचे निबंध अवश्य पहावे, अशी त्यांना सूचना आहे. मराठी भाषेत प्रख्यात निबंधकार हणजे कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे होत. इंग्रजीत ज्याप्रमाणे प्रथम आडिसनने निबंध लिहून अनेक विषय वाचण्याची लोकांना गोडी लाविली, त्याप्रमाणे शास्त्रीबुवांनी मराठी भाषा, मराठ्यांचा इतिहास, जुने मराठी कवि व त्यांची काव्ये इत्यादि अनेक विषयांवर निबंध लिहून मराठी वाचनाची प्रथम अभिरुचि उत्पन्न केली. यांची भाषा सरळ, जोरदार, मनांत ठसणारी व अभिमानोत्तेजक अशी आहे. निबंध-माला नामक मासिक पुस्तकाचे द्वारा जोरदार भाषेत त्यांनी अनेक विषयांची चर्चा केली आहे. आपल्या अद्वितीय लेखनशक्तीने यांनी महाराष्ट्रास हालवून सोडले होते, असें झटले असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांने यांचे ग्रंथ अवश्य पहावे. लोकहितवादीने अनेक निबंध लिहिले आहेत. यांची भाषा सरळ व प्रौढ आहे. शास्त्रीबुवा हे जुन्या मताचे व लोकहितवादी हे सुधारणाप्रिय होते. कै. आगरकर यांचा 'विविध विषयसंग्रह' मराठीच्या विद्यार्थ्यांनी वाचल्याशिवाय राहूं नये.

यांची भाषा जोरदार असून तीत शब्दगौरव व अर्थगांभीर्य विशेष आहे. हे कष्टे सुधारक होते व यांनी आपल्या लेखनांमार्फत महाराष्ट्रांत विशेष चळवळ उडवून दिली होती. धनुर्धारी यांची शब्दयोजना मनन करण्यासारखी असून, यांची भाषा आवेशयुक्त व अभिमानोत्तेजक अशी आहे. थोडक्यांत स्पष्ट व खोचदार लिहिण्याची हातोटी रा. टिळक यांना साधली आहे. रा. राजाराम रामकृष्ण भागवत यांची भाषा जोमदार परंतु तुटक आहे. मराठ्यासंबंधानें चार उद्गार व महाराष्ट्र धर्म हीं यांचीं पुस्तके वाचण्यालायक आहेत. रा. आठल्ये केरळकोकीळ मासिकपुस्तककर्ते यांची भाषा सरळ, हृदयंगम व वर्णनशैली सुरस आहे. रा. गोळे यांची भाषा प्रौढ व मनोवेधक आहे. कुटुंबाचा अभिमान, ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या, हिंदुधर्म आणि सुधारणा हीं यांचीं पुस्तके अवश्य वाचण्यासारखी आहेत. रा. वि. को. ओक यांनीही अनेक निबंध लिहिले आहेत. विषय मांडणी थोडक्यांत व सुगम करण्याची यांना हातोटी साधली आहे.

मराठीतील निवडक निबंध म्हटले म्हणजे पं. रमाबाई कृत स्त्रीधर्मनीति—वैद्यकृत अबल्लोन्नतिलेखमाला,—ओककृत प्रपंच रहस्य—केसरीतील निवडक निबंध—कृष्णशास्त्री चिपळूणकरकृत अनेक विद्या—मूलतत्त्वे—विष्णुशास्त्री चिपळूणकरकृत निबंधमाला—हसकृत मोरोपंत व वामनपंडित—भिडेकृत मुक्तेश्वर, वामनपंडित—बोर्डसकृत अद्वैतमीमांसा हीं पुस्तके अवश्य वाचण्यासारखी आहेत.

इंग्रजी भाषेंत जीं सुप्रसिद्ध पुस्तके आहेत त्यांमैकीं कित्येकांचीं रूपान्तरें मराठींत झालीं आहेत. कर्तव्यसुख अथवा संसारसुख, जीवितकर्तव्य—सद्वर्जन—स्वतःचा प्रयत्न—पाश्चात्य राष्ट्रांची सामाजिक उत्क्रांति,—प्राच्य व पाश्चात्य देशांतील ग्रामसंस्था—बेकनचे निबंध—स्वातंत्र्य—स्त्रियांची परवशता—कार्लईल—वगैरे पुस्तकांत इंग्रजी ग्रंथकारांचे उत्तमोत्तम विचार असल्यामुळे तीं वाचणें अवश्य होत,

अध्यात्म-तत्वज्ञान--या विषयावर मराठीत अनेक ग्रंथ आहेत. वेदान्त विषयावर अनेक ग्रंथ असून गीता, उपनिषदे, वगैरे ग्रंथांची मराठीत अनेक भाषांतरे झाली आहेत. हर्बर्ट स्पेन्सर, प्रो. म्याक्स मुल्लर, मिसेस आनी बेझांट यांच्या ग्रंथांची मराठीत रूपान्तरें झाली आहेत. सुप्रसिद्ध स्वामी विवेकानंद यांनी अमेरिकेंत वेदान्त विषयावर जी सुरस व्याख्यानें दिलीं, त्यांची मराठीत राजयोग, कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग अशी भाषांतरे झाली आहेत. अनंतार्शी साधर्म्य-ज्ञेय मीमांसा-अज्ञेय मीमांसा गृहस्थाश्रम-सुलभ वेदान्तगुच्छ-अद्वैतमीमांसा-दासबोध-पंचदशी-आत्मविद्या-कै. रानडे यांची धर्मपर व्याख्यानें, हीं या विषयावरील ठळक ठळक पुस्तके होत.

भाषा व व्याकरण--भाषेच्या अभ्यासांत भाषेचा इतिहास, व्याकरण, भाषाशास्त्र यांची चांगली ओळख असावी लागते. मराठी भाषेचा इतिहास अद्याप कोणी लिहिला नाही, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय ! दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री गोडबोले, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, रेव्ह. नवलकर, रा. भि. जोशी, यांनी मराठी व्याकरणावर मोठे ग्रंथ लिहिले आहेत. मराठी भाषेच्या लेखन पद्धतीवर साने, इतवळणे, गुंजीकर यांची पुस्तके आहेत. लेलेकृत साहित्यशास्त्र, अलंकार प्रकाश, गोरेकृत अलंकारचंद्रिका-आगरकरकृत वाक्यमीमांसा हीं पुस्तके मनन करण्यासारखीं नाहींत असें कोण म्हणेल ? रा. पावगीकृत भाषाशास्त्र, प्राकृत भाषेचा इतिहास, हीं पुस्तके विद्यार्थ्यांनीं अवश्य पहावीं. ओककृत महाराष्ट्र वाङ्मय, आपटेकृत मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास, पांगारकर यांचे 'मराठी भाषेचे स्वरूप' व भावे यांचे 'महाराष्ट्र सारस्वत' हीं पुस्तके ज्ञानार्थी वाचकांनीं अवश्य पहावीं.

भाग १० वा.

उपसंहार.

वाचन ह्या विषयाचें येथवर यथामति विवेचन झालें. आपणांस सत्यज्ञान-व्हावें, पुष्कळ ज्ञान व्हावें, आपले विचार उदार व्हाव, कार्य कारणाचा संबंध कळावा व त्या ज्ञानाचा आपल्या वर्तनावर उचित परिणाम व्हावा, हे हेतु मनांत धरून लीन भावानें आपणा स्वतःस विद्यार्थी समजून मनुष्यानें ज्ञानार्जनाचें व्रत आमरण चालविलें पाहिजे. आयुष्यांत गृहशिक्षण, शाळेंतील शिक्षण, प्रौढ वयांतील शिक्षण अशा शिक्षणाच्या तीन प्रमुखावस्था असतात. वाचनाची संवय लहानपणापासून लागली ह्मणजे पुढें ती आपोआप वृद्धिंगत होते, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. तिजबरोबर अवलोकन-शक्ति, धारणाशक्ति व विवेकशक्ति यांचीही अभिवृद्धि झाली पाहिजे. असें झालें ह्मणजे विद्येची गोडी उत्पन्न होऊन त्या विद्येचा उत्तम परिपाक बनतो. मोठमोठ्या विषयांचें अकलन करण्यास व त्यांतील रहस्य शोधण्यास बुद्धीच्या ठायीं पात्रता येते. वाचनाचा अंतिम हेतु नेहमीं याप्रमाणें आदर्शवत् पुढें ठेविल्यानें त्यांपासून अंशतः तरी आपणास फलप्राप्ति झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं.

या कामीं गृहशिक्षणाची फारच आवश्यकता आहे. लहानपणीं मुलांचा बहुतेक वेळ घरींच आपल्या आईबापांच्या सान्निध्यांत जातो. त्याकालीं त्यांची जिज्ञासा व धारणाशक्ति या अति प्रबल असतात. जें जें ह्मणून त्यांच्या अवलोकनांत येतें, त्याचा त्यांच्या मनावर दृढसंस्कार होतो. त्यांचा ज्या मोठ्या माणसांशीं सहवास घडतो,

त्यांचें अनुकरण करण्याची त्यांना स्फूर्ति होत असते. अशा या अनेक कारणांमुळे गृहशिक्षण मुलांना जितकें उत्तम देतां येईल तितकें देण्याचा प्रथमतः अवश्य प्रयत्न झाला पाहिजे. मोठ्या माणसांनीं स्वतः चांगलें वागून लहान मुलांना उत्तम घडा घालून दिला पाहिजे. त्यांच्या वर्तनावर सक्त नजर ठेविली पाहिजे व त्यांच्या सद्वृत्तींचा विकास होण्यास ज्या शिक्षणाचा अपेक्षा असेल तें त्यांना अवश्य दिलें पाहिजे. या गोष्टींकडे आपल्या लोकांचें जसे लक्ष जावें तसें जात नाही, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय ! येशूख्रीस्त, मार्क्स ऑरेलियस, गेटी, शिल्लर, नेपालियन-बोनापार्ट, वेलिंग्टन, शिवाजी, वगैरे अलौकिक पुरुषश्रेष्ठांचा अभ्यास मोठमोठ्या पाठशाळांत झाला नव्हता; तर लहानपणीं त्यांना उत्तम प्रकारचें गृहशिक्षण मिळाल्यामुळेच त्यांच्या सद्वृत्तींचा विकास झाला आणि त्यामुळे पुढें ते कीर्तिगिरीच्या शिखरीं पोहोचले !

सुशिक्षित आईवापांचा सुयोग आणि त्यांतही त्यांच्यापासून शिक्षण मिळण्याचा सुयोग फारच थोड्या लोकांना प्राप्त होतो. गुरुगृहीं राहून शिक्षण संपादन करण्याची प्राचीन पद्धत आतां नामशेष झाली आहे. यामुळे पुष्कळांना सार्वजनिक शाळांतील शिक्षणावरच अवलंबून रहावें लागतें. अगोदर वर्गांत मुलांची संख्या विशेष, शिक्षणपद्धति नियंत्रित व काल परिमित असून घालून दिलेल्या शिस्तीवरहुकूम शिक्षकांना काम करणें भाग असतें. ठरीव अभ्यास सर्वांकडून करवून घेण्यांतच शिक्षकांचा वेळ जात असल्यामुळे मुलांच्या मनोवृत्तींची योग्य वाढ होत आहे कीं नाही, हें पहाण्यास त्यांना मुळींच फुरसद होत नाही. मग व्यक्तिशः त्यांची जिज्ञासा तृप्त करण्याची व त्यांना कळकळीनें उपदेश करण्याची गोष्टच नको. अशी जरी स्थिति आहे, तरी शिक्षकांनीं

मुलांची जिज्ञासा तृप्त केली पाहिजे. त्यांना योग्य उपदेश करित गेलें पाहिजे. त्यांना वाचनाची गोडी लावून त्यांच्या ठायीं विद्येची अभिरुचि उत्पन्न केली पाहिजे. आपल्या देशांत गृहशिक्षणाची हेळसांड होत आहे, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून आपणांकडून मुलांना जितका उपदेश होईल तितका शिक्षकांनीं केला पाहिजे. शिक्षकांचें काम हें महा पवित्र व मोठ्या जबाबदारीचें आहे. ही गोष्ट निरंतर मनांत बाळगून मोठ्या कळकळीनें त्यांनीं मुलांचीं मनें सुसंस्कृत करण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला पाहिजे. याप्रमाणें मुलांच्या ठायीं वाचनाभिरुचि-विद्याभिरुचि-उत्पन्न झाली तर ती पुढें वृद्धिंगत होईल व त्यांनीं लाविलेल्या सुंदर रोप्यास पुढें मधुर फळें आल्यावांचून रहाणार नाहींत.

लहानपणीं उत्तम शिक्षण मिळणें व पुढें विद्वान् व सहृदय शिक्षकांचा सहवास होणें या गोष्टी दैवाधीन होत ! त्या सर्वासिच लाभतात असें नाहीं. ज्यांना त्या लाभतात व जे त्यांचा फायदा घेतात व त्या उपदेशाप्रमाणें पुढें वर्तन चालू ठेवितात, त्यांना आपल्या आयुष्यक्रमांत अनेक प्रकारचा फायदा होतो, इतकेंच नाहीं तर त्यांचें अनुकरणीय वर्तन पाहून इतर लोकांना त्यांच्याप्रमाणें वागण्याची प्रेरणा होते. परंतु दुर्दैवानें ज्यांना पूर्ववयांत गृहशिक्षणाचा लाभ मिळाला नाहीं, किंवा सहृदय शिक्षकांचा सहवास घडला नाहीं, अशा लोकांनींही निराश होण्याचें कांहीं कारण नाहीं. त्यांनीं स्वतःच विद्यार्जनाच्या प्रयत्नास लागावें व निश्चयानें प्रयत्न चालवून आपली योग्यता वाढवावी. स्वतःच्या प्रयत्नानें विद्यासंपादन करून नांवारूपास चढलेले असे अनेक लोक आपण जगांत पाहतों. साक्रेठीक, प्लेटो, तुकाराम, अकबर, अब्राहाम लिंकन वगैरे लोकोत्तर पुरुषांचें लहानपणचें शिक्षण

हणण्यासारखें जरी नव्हतें, तरीण पुढें स्वप्रयत्नानें ज्ञानसंपादन करून त्यांनीं आपणांस विद्वान् हणवून घेतलें. ' स्वतः मनुष्य जें ज्ञान संपादन करतो तें त्यास उत्तम साध्य होतें, ' असें एका आंग्ल ग्रंथकारानें म्हटलें आहे. शिक्षणक्रम संपवून मनुष्य व्यवहारांत पडल्यावरही त्यानें वाचनाची संकय ठेवली असतां त्यापासून त्याला ज्ञान व करमणूक हीं दोन्हीही होतील व त्याच्या वर्तनावर त्या वाचनाचा इष्ट परिणाम झाल्याखेरीज राहणार नाही.

शिक्षणाचा प्रसार आपल्या देशांत अजून व्हावा तसा ज्ञानासल्यामुळें आपल्या लोकांना ज्ञानाचें फारसें महत्त्व कळत नाही. तें कळण्यास राष्ट्रांत शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे व वाचनाची अभिरुचि सर्व दर्जाच्या लोकांत उत्पन्न झाली पाहिजे. पाश्चत्य देशांत राजे, मुत्सद्दी, जमीनदार, शेतकरी, व्यापारी, उदमी, मजूर वगैरे सर्व लोकांस लिहिणें, वाचणें येत असल्यामुळें आपला व्यवसाय आटोपल्यावर विश्रांतीचा वेळ ते आळसांत किंवा उपद्राप करण्यांत न घालवितां, वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तकें, कादंबऱ्या, निबंध, धर्मपर व्याख्यानें वगैरे वाचण्यांत घालवितात. आपल्या मंडळींत त्यांविषयी चर्चा वगैरे करतात. यामुळें त्यांना सामान्य व्यावहारिक ज्ञान बरेंच होतें. गोरगरिवांकरितां वाचनाच्या अनेक सोयी करण्यांत आल्या असून त्यांना वरिष्ठ शिक्षणाचा लाभ व्हावा म्हणून उच्च शिक्षणाचे वर्ग (University extension classes) काढण्यांत आले आहेत. त्यामुळें गरीब लोकांपैकी ज्यांना ज्ञानार्जनाची उत्कंठा असते, त्यांना त्या संस्थांपासून बराच लाभ होतो. अशा प्रकारची स्थिति आपल्या देशांत जेव्हां होईल तेव्हांच आपला उत्कर्ष होईल.

एपिटिटस यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, " तुम्ही

घराची छपरें उंच न करितां स्वजनांचीं मनें उदात्त कराल तर
 राष्ट्राची सर्वांत मोठी कामगिरी केल्यासारखें होईल. ” स्त्रीपुरुष,
 आत्रालवृद्ध इत्यादि सर्वास ज्ञानामृताचा लाभ देणें व त्यांना
 सन्मार्गास लावणें, यासारखें श्रेयस्कर अन्य कृत्य असेल असें
 आम्हांला वाटत नाहीं. आपल्या देशांत स्त्रियांच्या शिक्षणाची
 फारच हेळसांड होत आहे, व ती जोंपर्यंत अशीच चालू राहिल
 तोंपर्यंत आपलें नष्टचर्य कधीही संपावयाचें नाहीं. स्त्रीपुरुष हीं
 संसारांतील दोन मुख्य अंगें असून तीं दोन्हींही बरोबर व एकमे-
 कांस शोभतील अशीच असली पाहिजेत. परंतु हल्लीं आमच्या
 समाजाचें एक अंग अगदीं बधिर अतएव निरुपयोगी झालें आहे.
 वसि ' घरांतील लक्ष्मी ' असें म्हणण्याचा आमच्यांत प्रघात आहे.
 परंतु विद्येचें भूषण असल्याशिवाय तिला लक्ष्मीपण कधीही येणार
 नाहीं. आई सुशिक्षित असली ह्मणजे तिच्या शिक्षणाचा प्रभाव
 मुलांवर पडून तीं उत्तम निपजतात. जॉर्ज हर्वर्ट यानें म्हटलें
 आहे, “ सुशिक्षण देण्याच्या कामीं एक चांगली आई जितकी
 उपयोगी पडते तितके शंभर चांगले शिक्षक उपयोगी पडत
 नाहींत ”. “ मनुष्य कोटींत जी सुधारणा आपण पाहतों ती
 सुशील स्त्रियांच्या आचरण प्रभावाचें फल होय, ” असें एमर्सन
 नामक तत्ववेत्त्यानें म्हटलें आहे. आपल्या देशांत स्त्री शिक्षणाचा
 जेव्हां सर्वत्र प्रसार होईल, तेव्हांच गृहशिक्षणाची उत्तम व्यवस्था
 होईल. व गृहशिक्षणाची उत्तम व्यवस्था झाल्याशिवाय आपल्या
 राष्ट्राचें पाऊल पुढें पडण्याची फारशी आशा नाहीं. गृहशिक्षणाचें
 महत्त्व केवढें आहे याविषयीं वर उल्लेख आलाच आहे. असो.

वाचन म्हटलें कीं अगोदर ग्रंथसंग्रह उत्तम पाहिजे व तो
 नेहमीं कालास अनुसरून पाहिजे. ज्या भाषेंत उत्तम प्रकारचा

ग्रंथसंग्रह नाही तेथे वाचनासारखे ज्ञानार्जनाचे उत्तम साधन व्यर्थ होय ! पाश्चिमात्य देशांत ज्ञानोत्कर्ष कालापासून (Renaissance period) देशी भाषेतील ग्रंथसंग्रह ज्ञपाठ्याने वाढत आहे. आणि शिक्षणाचा प्रसार ज्ञाल्यामुळे किंवा शिक्षण सक्तीचे ज्ञाल्यामुळे वाचनाची अभिरुचि सर्वत्र अति वाढली आहे. त्यामुळे मनोरंजक, अनुभवपरिप्लुत, सन्मार्गदर्शक आणि बोधपर अशा प्रकारचा पुस्तक संग्रह प्रत्येक देशांत निर्माण झाला आहे. पाश्चिमात्य लोकांची जी विशेष प्रगति झाली आहे तीस ह्या ज्ञानोत्कर्षामुळे मोठी मदत झाली आहे यांत संशय नाही. मनुष्याला वस्तुस्थितीचे पूर्ण ज्ञान ज्ञाल्याशिवाय त्याची मते सुनिश्चित होत नाहीत. परस्परांत ऐक्य होत नाही. आणि परिस्थितीचे यथार्थ ज्ञान ज्ञाल्याशिवाय प्रगतिही होत नाही. पाश्चिमात्यदेशाप्रमाणे आपल्या देशांत ज्ञानाचा प्रसार व्हावा, अशी जर आपली मनःपूर्वक इच्छा असेलतर शिक्षणाचा प्रसार ज्ञपाठ्याने वाढला पाहिजे व देशी भाषेत उत्तम प्रकारचा ग्रंथसंग्रह झाला पाहिजे. याकडे आमच्या दयाळू सरकारचे व तसेंच सुशिक्षित मंडळीचे लक्ष्य जाईल अशी दृढतर आशा आहे.

परिशिष्ट.

पूर्वी ठळक ठळक मराठी पुस्तकांचे दिग्दर्शन झालेच आहे; तथापि वाचकांच्या सोयीकरितां येथे निवडक पुस्तकांची यादी दिली आहे. या यादीत बहुतेक चांगल्या पुस्तकांचा होतां होईल तो समावेश केल्या आहे, इतकेच नाही, तर मुलें, मुली, स्त्रीपुरुष इत्यादि सामान्य वाचकांस ती उपयुक्त व पूर्ण मार्गदर्शक व्हावी म्हणून विशेष काळजी घेतली आहे.

कविता.

* अमृतानुभव—मुकुंदराज.	* नलोपाख्यान—रघुनाथपंडित.
* ज्ञानेश्वरी—ज्ञानदेव.	* लावण्या—रामजोशी.
* भागवत—एकनाथ.	* राजा शिवाजी—कुंटे.
* महाभारत—मुक्तेश्वर.	* गंगावर्णन—पेठकर.
* यथार्थदीपिका—वामन.	* गीतामृतशतपदी—गर्द.
* अभंगाची गाथा—तुकाराम.	* कृष्णाकुमारी—लेले.
* दासवोध.	* कुसुमांजलि—महाजनी.
* मनाचे श्लोक.	* काव्यमाधुर्य—वा. दा. ओक.
* रामविजय.	* रघुवंश—लेले.
* हरिविजय.	* अभिनव कादंबरी—मोगरे.
* केकावली.	* ऐतिहासिक पोवाडे—शाळिग्राम.
* महाभारत.	* सासरची पाठवणी—आठल्ये.
* संतलीलामृत—महिपति.	* मोरोपंती वेचे—पांगारकर.
	* अर्वाचीन कविता.

चरित्रें.

* गौतमबुद्ध—केळुसकर.	* तुकारामचरित्र—केळुसकर.
* पृथ्वीराज चव्हाण—लोकहित-
वादी.	* रामदासचरित्र—चौबळ.
	* एकनाथ—सहस्रबुद्धे.

- छत्रपति शिवाजी महाराज—
केळुसकर.
- * संभाजी आणि राजाराम—
भागवत.
- * नाना फडनवीस—खरे.
- * परशुरामभाऊ पटवर्धन—
निगुडकर.
- * महादजी शिंदे—नातु.
अहिल्याबाई होळकरीण.
- * राणी लक्ष्मीबाई—पारसनीस.
- * साक्रेटीस—चिपळूणकरकृत.
- * जॉर्ज वॉशिंग्टन—व्ही. पी.
यानडे.
- एब्राहाम लिंकन—वि.कॉ. ओक.
अकबर—लेले.
ग्यारिवाल्डी—केळकर.
रिचर्ड काबडेन—भानु.
ज्ञानेश्वर—पारख.
विक्टोरिया राणीचें चरित्र.
ग्लॅडस्टन—वि. कॉ. ओक.
- * आनंदीबाई जोशी—काशीबाई
कानिटकर.
भारतवर्षीय युवति रत्नमाला—
चितळे.
विष्णुशास्त्री चिपळूणकर—ल०
कृ० चिपळूणकर कृत.

इतिहास.

- हिंदुस्थासचा इतिहास—
(मंडलिक).
- राजस्थानचा इतिहास—(लो-
कहितवादी).
- * मराठ्यांचा इतिहास—(ग्रँट-
डफच्या इ० भाषांतर).
- * पेशव्यांची बखर—सोहोनी.
महाराष्ट्राचा इतिहास—लक्ष्मण-
राव चिपळूणकर.
गुजराथचा इतिहास—लोक-
हितवादी.
- * भारतीय साम्राज्य—पावगी.
- यूरोपचें संक्षिप्त इतिवृत्त—
विजापूरकर.
- * भाऊसाहेबांची बखर—रघुनाथ
यादव.
मराठी रियासत } सर
मुसलमानी रियासत } देसाई.
आयोध्येचे नबाब—पारनीस.
विद्यमान एतद्देशीय संस्थानें
व जहागिरी यांचा इतिहास
—गोडबोले.
ऐतिहासिक गोष्टी—लोकहित-
वादी.

राणीच्या राज्याचा इतिहास—
फडके.

मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष—
(कै० न्या० रानडे यांच्या
इतिहासाचें भाषांतर).

कादंबऱ्या.

- * मुक्तामाला.
- * अनाथपांडुरंग.
- * मोचनगड.
- * प्रेमबंधन (योगी).
- * ठगाची जवानी.
- जिजीवास.
- ताराबाई आणि हिराबाई.
- नारायणराव आणि गोदावरी.
- छत्रपतिसंभाजी } नागेशराव
- * बाजीराव } बापट.
- आनंदाश्रम.
- दुर्गेशानंदिनी.
- विष्वक्ष.

दुःखाअंती सुख.

बृहत्कथासागर.

* आजकालच्या गोष्टी.

* पण लक्षांत कोण घेतो ?

* मी.

* पानपतची मोहीम.

वांईकर भटजी.

आरबीभाषेंतील सुरस गोष्टी.

जग हें असें आहे.

गड आला, पण

सिंह गेला.

उषःकाल,

चंद्रगुप्त.

ह. ना.
आपटे.

नाटके.

- * विक्रमोर्वशीय—गोडबोले.
- * वेणीसंहार— ”
- * उत्तररामचरित्र.— ”
- * शाकुंतल—किलोसकर.
- * मृच्छकटिक—देवल.
- * कादंबरी—देवल.
- सावित्री—त्रिलोकेकर,
- हरिश्चंद्र— ”
- राणा भीमदेव—
- मुद्राराक्षस—राजवाडे.

सटवाजीराव ढमाले—प्र. वि.—

गुणोत्कर्ष—खरे. [-ज्ञा. वि.

* जयपाळ—कीर्तने.

* थोरले माधवराव—कीर्तने.

* विकारविलसित—आगरकर.

* त्राटिका—केळकर. [लकर.

पानपतचा मुकाबला—शिरव-

शापसंभ्रम, शारदा—देवल.

कांचनगडची मोहना—खाडि-

लकर.

वाचन.

प्रवास व स्थलवर्णने.

इंग्लंदांतील प्रवास—कर्सनदास
मूळजी यांचा.	महाराष्ट्रांतील किल्ले—गोगटे.
मुंबईचे वर्णन—माडगांवकर.
इंग्लंडचा प्रवास.
* विलायतचा प्रवास—पावगी रा.भ	* युनायटेडस्टेटची लोकस्थिति
व प्रवासवृत्त—पं० रमाबाई.
* घौममहाबलेश्वर वर्णन—उदास.	
* विजापूरवर्णन—गायकवाड.	

निबंध.

* केसरींतील निबंध—आगरकर.	विविधविषयसंग्रह—आरगकर.
* निबंधमाला—चिपळूणकर.	संसारसुख—गाडगीळ.
* बेकनचे निबंध—वागळे.	धर्मपरव्याख्यान—न्या. रानडे.
सिसरोचे निबंध—देव.	मोरोपंत, वामन पंडित—हंस.
अबलोनति लेखमाला—चि.
वि. वैद्य.	मुक्तेश्वर, वामन पंडित—वा.
अं. भिडे.
उद्योग आणि नशीब.	शास्त्ररहस्य.
सुभाषित अथवा सुबोधव-
चने—लोकहितवादी.	ग्रामसंस्था—बोडस.
हर्वर्ट स्पेन्सर यांचे निबंध.	स्वातंत्र्य—फडके.
हिंदुधर्म आणि सुधारणा.	स्त्रियांची परवशता—कानिटकर.
कुटुंबाचा आणि शालेचा
अभिमान—प्रि० गोळे.	सद्वर्तन—गो० शं० बापट.
ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या—
प्रि० गोळे.	नीतिमुक्ताहार—पित्रे.
सद्बोधमंदिर.	प्रपंचरहस्य—ओक.
कविपंचक—वि० चिपळूणकर.	शिक्षणमीमांसा.
	सौभाग्यरत्नमाला.
	स्त्रीधर्मनीति—रमाबाई.

* ही पुस्तके न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे यांनी आपल्या म्हाठी निवडक पुस्तकांच्या यादीत नमूद केली आहेत.

शुद्धिपत्र.

पान	ओळ	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	१९	अहार	आहार
३	७	विद्याध्ययनापासून	विद्याध्ययनापासून
३	१०	वाढसे.	वाढवे.
१४	९	आवेशांची	आवेशाची
१४	१०	प्रेक्षकांवर	प्रेक्षकांवर
१५	४	विशयीं	विषयीं
१५	६	काढी एवढी	काढी एवढी
१५	७	कोणी	कोणीं
१९	१	कितीतरी	कितीतरी
१९	२५	उघडीत	उघडीत
२०	१७	इत्वाद	इत्यादि
२३	६-७	ते, वाटते	तें, वाटतें.
३६	११	ग्रंथकाराचीं	ग्रंथकाराची
३७	२	भीती	भीति
३८	४	निघण्वाचा	निघण्याचा
३९	६	व्यापत	व्याप्त
४१	७	याचतात	वाचतात
४७	१२	वेळेचीं	वेळेचा
४७	१७	असें	असे

४८	८	प्रकाराच्या	प्रसाराच्या
४८	२४	ती	ती
५१	१०	संवयीं	संवयी
५७	१५	त्याचें	त्यांचें
५९	६	तितकी चांगली	तितकीं चांगलीं
६४	७	उमटतो	ठसो उमटतो
६५	१२	चल	चाल
६६	१३	वाचण्यांत	वाचण्यांत
७१	५५	बुद्धि	बुद्धि
७५	१९	भरभरित	रसभरित
७९	२४	स्वदेशरक्षणार्थ	स्वदेशरक्षणार्थ
८७	१३	युनायटेडची	युनायटेड स्टेट्स
९४	११	पाश्चात्य	पाश्चात्य

REFBK-0000356

